

ગાંધી કુળ

: લેખક :

પિંગળશી મેઘાણુ દ ગઢવી

બીચ એક્ટોયર

૩૫૧૦૧૦૬

પ્રકાશક :
ગ્રુપ્પિન્ડ કાર્યાલય
રાજકોટ.

આવૃત્તી પહેલી
પ્રત : ૨૦૦૦

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધિન

મુદ્રક :
કિતાબધર પ્રિન્ટરી
રાજકોટ

પ્રસ્તાવના

ભિમિ નવરચના ૧૯૬૬ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં કબા ગાંધીનો એક ખમીરવંતો પ્રસંગ આપેલ તે વાંચીને કીર્તિમંદિરના સંચાલક શ્રી રમાકાન્ત ભાઈએ રૂબરૂ વાત કરી કે આત્યારે દેશભરમાં ગાંધીશતાબ્દિ ઉજવાઈ રહી છે તેવે પ્રસંગે ગાંધીકુળનો સમગ્ર પરિચય આપો તો ગાંધીજીના પૂર્વજોની પરંપરાનો જનતાને ખ્યાલ આવે.

રમાકાન્તભાઈના આવા ઉમદા સૂચનને ધ્યાનમાં રાખી મેં શરૂઆત કરી. અકેક પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ વાત લંબાણી અને ગાંધીકુળની આઠ પેઢીના ગૌરવી પ્રસંગોનું સુંદર સંકલન થયું ને અમારી લોકલોગ્ય શૈલીમાં એક ઇતિહાસ રસિક નવલકથાસભ પુસ્તિકા તૈયાર થઈ.

આ પરિચયમાં કેટલાક પ્રસંગો જૂઠા જુઠા લેખકો દ્વારા જુઠા જુઠા સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. કેટલાક અપ્રગટ પણ છે તે વાંચી જવાથી સમજી શકાશે.

આ ખમીરવંતી યશગાથા માટે મેં જે જે પ્રયત્નો અવલોકન કર્યું છે તેમના લેખકનો તેમજ કથોપકથો સાંભળીને વર્ષો પહેલાની વાતો પોતાના હૃદયપટમાં સાચવી

રાખેલ તે દિલ ચોર્યા વિના કહી મંભળાવનાર તેમજ પત્ર
દ્વારા પૂછપરછ કરતા મોકલી આપનાર એ મૌનો હું ખૂબ
ખૂબ આભાર માનું છું

આ પુસ્તિકાના છેલ્લા પ્રકરણની ઘણીખરી હકીકત
મોને વિદિત હોવા છતાં પ્રમંગલો અનુભવ ઠેક સુધી
જળવાઇ ગયે અને અધુરા જેવું ન લાગે તેમજ તૈયાર થતી
આમ્ય જનતાની નવી પેઢીને માહિતી મળી રહે એવા હેતુથી
દુકાવીને લવામાં આવી છે

આ ગાંધીકુળ પરિચયમાં દેશની ખૂમારી છે,
ઉદારતા છે, જીવનની કળા છે, માનવસેવાના સ્વરૂપ છે,
દેશ ઉપર મોળામાં મોટો ઉપકાર છે આવા લઘ્યાદાત ગાંધી
કુળપરંપરાને વાચતા વિચારતા કાંઈ પણ પ્રેરણા મેળવશે
તા મારી મહેનતને હું મફત માનીશ

આ પ્રસંગના માત્ર હિતને જિમ્મિ નવશ્યનામાં
યોગ્ય સમયે પ્રગટ કરી આપવા બદલ શ્રી જયમલભાઈ
પરમાર તેમજ પ્રસન્ના પત્રો મોકલનાર એ મૌનો
આભારી છું

જામનગર

ખી. એપ્રિલ ૧ ૬૯

પિંગળશી મેઘાણુ દ ગઢવી

(છત્રાયા)

[૧]

ગાંધીજીના પ્રતાપી પિતામહ એતા ગાંધી

ગાંધીકુળ જ્યારથી રાજકારણમાં જોડાયું ત્યારથી સાત પેઢી સુધી પોરબંદર રાજની વફાદારીથી નોકરી કરી. સાતમી પેઢીએ સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ બારશના રોજ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ થયો. તે મહા-પુરૂષે કોઈ એક રાજની નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારત દેશની સેવા કરી. સન ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસની પંદરમી તારીખે ભારતીય જનતાને સ્વતંત્ર બનાવી અખિલ વિશ્વને શાંતિનો સંદેશો આપ્યો.

આ ગાંધી કુટુંબના મૂળ પુરૂષ લાલજી ગાંધી આજથી હસમી પેઢી ઉપર થયા. જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક, સંપ્રદાય ચૂસ્ત વૈષ્ણવ. તે જૂનાગઢ રાજના કુતિયાણા ગામમાં લીંબડા ચોકમાં રહેતા ને ત્યાં ગાંધીઆણાનો ધંધો કરતા. સાથોસાથ ઠોચાણા ગામના પોખર દરબાર અને અમર ગામના સરવાણી દરબારોનું કામદારૂં કરતા. લાલજી ગાંધીની અનેાખી આવડત અને વણિક બુદ્ધિથી કામ લેવાની

કાર્યદક્ષતાથી ઠેઠ પોરબંદર જેવડા મોટા રાજના દફતરી એટલે આજના નાયબ દીવાન સુધીની જગ્યાએ પહોંચેલા.

લાલજી ગાંધીએ પોરબંદર રાજની દફતરી તરીકેની જગ્યા સંભાળી ત્યારથી આ ગાંધી કુટુંબે પોરબંદરમાં આવીને કાયમી વસવાટ કર્યો અને ઉત્તરોત્તર પોરબંદર રાજની દીવાનગીરી સંભાળતા આવ્યા. લાલજી ગાંધીને કુતિયાણાના ખોખર દરબારો છોડવા માગતા નહોતા, પણ પોરબંદર જેવા મોટા રાજમાં દફતરી તરીકેની જગ્યા મળતાં ન છૂટકે રજા આપવી પડી. તેમની વિદાય વખતે એક વયોવૃદ્ધ દરબારે તમામ દરબારો અને સરવાણી દરબારોને કહ્યું કે : “હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું. તમને કેટલાક દિવસ સલાહ આપીશ ? પણ તમે એક વાત ચોપડાના પાના ઉપર લખી રાખો કે તમે કોઈ વહીવટી મુસીબતમાં મૂકાઓ ત્યારે ગાંધી કુટુંબની સલાહ લેતા રહે, એવી મારી ખાસ લલામણુ છે.”

આ લાલજી રામજી ગાંધી, રામજી ગાંધીના રહીદાસ ગાંધી અને રહીદાસ ગાંધીના હરજીવન ગાંધી કે જેમણે રાણા સુરતાનજીના વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૨૬ની આસપાસ ઘેઠ માધવપુર માંગરોળના દેશાઈઓ પાસેથી વેચાતુ લઈ પોરબંદર રાજમાં લેજવી દીધું ને રાજને સારામાં સારી આવક વધારી આપી.

આ હરજીવન ગાંધીને એકના એક પુત્ર ઉત્તમચંદ ગાંધી જેઓ એતા ગાંધી એવા ટુંકા નામથી ઓળખાયા.

આ વખતે પૌરખંદરની ગાદી ઉપર મહારાણુ
ખીમજી ખીરાજતા હતા.

દેશમાં અધાધુધીનો કોઈ પાર નહોતો. મારે એની
તલવાર, વારે એની ગા અને તોરણ ખાંધે એનાં ગામનો
જમાનો હતો. એક જ રાતમાં અણુધાર્યા ફેરફાર થઈ જાય
ને વસ્તીને માથે હરણના અખાડા રહે. કયાંય સ્થિરતાનું
નામ નથી. વસ્તી ઘડીક આ રાજની તો ઘડીકમાં ખીજ
રાજની. જે આવે એને સલામ ભરવાની. નવાં રાજના
નવા નવા હુકમ છૂટે. એમાં કોનું માનવું ને કોનું ન
માનવું! હાલાકીનો કોઈ પાર નથી. પ્રજા ત્રાસીને
ગળોગળ આવી ગઈ છે. તેમ કોઈ રજવાડું પણ
સુખની નીંદર કરતું નથી. આજ રાજમહેલમાં તો
આવતી કાલે રાંકના માથા જેમ રાન રાન ને પાન પાન
રખડવાનું. જનવરોનાં એઠાં પાણી પી ઝાડ ખીડ ખાઈને જ
દિવસો કાઢવાના. એવા સંજોગોમાં જેનાં ખાંવડામાં ઝાઝું
જેર હોય એ જ રાજ કરે.

તેમાંય પૌરખંદર રાજને તો આરે ખાણુથી લાલાં
ભરાવ્યાં છે. જામની દાનત તો કચ્છમાંથી ઊતરી આવેલ
ત્યારથી જ ખોરા ટોપરા જેવી છે. એક વખત તો રાણાની
ધરતી દબાવતા દબાવતા ઠેક પૌરખંદરના ઝાંપા સુધી
પહોંચી ગયેલ.

દક્ષિણમાંથી માંગરોળનો શેખમિયાં આંગળી સૂણીને
ધાંભલો થઈ પડી છે. એણે જૂનાગઢના ચોરાસી ગામમાં
દેગ ચડાવી ચોથ નક્કી કરી. પૌરખંદર ઢાળો નમતાં ઠેક

નવીબંદર સુધી પહોંચી આવ્યો ને ત્યાં થાણું જમાવી દીધું. ત્યારથી એક કહેવત શરૂ થઈ કે 'નવી આવીને નવી ગઈ.' એ વખતમાં રાણા સરતાનજી નવી રાણી પરણેલા ને શેખ મિયાંએ નવી (બંદર) થાણું જમાવ્યું ત્યારના દોહા બોલાય છે કે :-

ઓખો બરડો આલપરો, કહોને રેવું ક્યાં ?
ખલકમાં ખેધે પડ્યો, મારે શેખ મિયાં.
મોઢે મચરકિયું દઈ, ખાગે અર્થ ખાધા,
દાડુ દેખેવા સાવજ વાળી શેખડા.

ઊગમણી બાબુથી જૂનાગઢનાં ધાડાં ભૂખ્યા નારની જેમ ભટકતાં જ હોય. આને કંઠારણા ઉપર થાપો મારે ને કાલે માધપુર ઉપર. આને કુતિયાણા, પોરબંદરનું થઈ જાય તે કાલે કંઠારણા જૂનાગઢનું બની જાય. સીમાડીઆ રાજ્યોને ઝીકાઝીક હાલે. એમાં રાજનો જીવ ઠેકાણે ક્યાંથી રહે ? ક્યારે દાવાનળ સળગી ઊઠે ને રાજ તરફથી ન ધાર્યા હોય એવા હુકમ છૂટે ! આને ફૂલથી વધાવે ને કાલ છાતીમાં ખીલા ધરખે. આવા અસ્થિર વાતાવરણમાં કોઈ રાજ ઉપર પૂરતા ભરોસો ન રહે. એટલે શક્તિશાળી દીવાનો રાજની દીવાનગીરી સંભાળતાં પહેલાં દીવાનની જાત મિલકત અને આબરૂને રાજ તરફથી કશી હાની ન પહોંચે એટલા માટે રાજ પાસેથી જામીન લેતા. આ જામીનગીરી કોઈ પસાટકા કે કોઈ ગૃહસ્થની નહીં, તેમ મહાજનની પણ નહીં. તે તો હડતાલ પાડીને ખેસી રહે, પરંતુ વોતાની જામીન ગીરી ખાતર મરી ફીટે ને રાજની ઓખાત ખાટી કરી નાખે

એવા જવાબદાર સીરખ દીના ઉપરી અમલદારની યેવામા આવતી

આ સમયમા પોરખ દર રાજની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ નબળી પડી ગઈ છે શાહુકારોનું મોટું લેણું થઈ ગયું છે કેટલાક ગામડા ગીરો મ ડાઈ ગયા છે ગીજ બાજુ બ્રિટિશ રાજની જામતી મત્તાએ લીડા લીધો છે ત્રીજ બાજુ રાણા ખીમાજ અને રાણી રૂપાળી બા વચ્ચે ભારે અણબનાવ ઊભો થયો છે આવી પરિસ્થિતિમા રાણા ખીમાજએ ઓતા ગાધીને મુખ્ય દીવાનગીરી સભાળી રાજને વ્યવસ્થિત કરવા કહ્યું

આ વખતે પોરખ દરની દીવાનગીરી સભાળવામા ભારેભાર જોખમ હતું છતાં ઓતા ગાધીએ હિંમત પૂર્વક એ જોખમ ખેડી રાણા ખીમાજ પાસેથી સીરખ દીના ઉપરી અમલદાર મકરાણી ગુલ હ જમાદાને જનમાલ ઇજત આખરૂની જવાબદારીનો જામીન લઈ પોરખ દરની દીવાન ગીરી સભાળી

દીવાન ઓતા ગાધીએ આવા કટોકટીના સમયમા પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારનું માહત્તમ ખેડી રાજની આવક વધારી સુદરજી મવજના કરજની ભરપાઈ કરી રાજ વહીવટને વ્યવસ્થિત કર્યો રાણા ખીમાજએ ઓતા ગાધીની આવી કુશળ કામગીરીની કદર કરી વાર્ષિક ૧૦ હજાર ડોરીનું વર્ષામન બાધી આપ્યું

આ કરજનો નીવેડો તો કર્યો પણ રાણી રૂપાળીબા અને રાણા ખીમાજ વચ્ચેના અણબનાવે ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું

બેય માણસને એટલું બધું મન દુ ખ થઈ ગયું છે કે ન
 પૂછે વાત રાણા ખીમાણ પામે ખીમા કોઠારી નામે એક
 ખજાનચી હતો તેનું ભારે ચલણ હતું રાણા ખીમાણ એને
 પૂછ્યા વિના કશું કામ કરતા નહીં ખીમા કોઠારીનું એટલું
 બધું લેણું નીકળ્યું હતું કે એ કહે એમ જ થતું રાણી
 રૂપાળીબાને આ ગમતું નહીં, તેથી ખીમા કોઠારી રૂપાળી
 બાના કામમા આડે આવ્યા કરતો એટલું જ નહીં પણ
 એટલો બધો પેધી ગયેલો કે રૂપાળીબાને જરાય ગાંઠતો
 નહીં

રૂપાળીબા જેવા બાહોશ રાણી પોતાના જ કોઠા
 રીની જોડુંકમી ડેમ માખી લે? આ બાબતની રૂપાળીબાએ
 ખીમાણ પામે ઘણી વખત ફરિયાદ કરી, પણ રૂપાળીબાનું
 છેવટ સુધી હાલ્યું નહીં એમાથી બેય માણસને પારાવાર
 મનદુ ખ થઈ ગયું એ ખટપટમા રૂપાળીબાએ ખીમા
 કોઠારીનું ખૂન કરાવવાનું કાવતરું કયું એમા પણ સંજ્ઞતા
 મળી નહીં ખીમા કોઠારીને આ ખૂનના કાવતરાની ખબર
 પડતા દીવાન એતા ગાંધી પાસે પોતાનું રક્ષણ માગ્યું
 એટલે એતા ગાંધીએ ખીમા કોઠારીને રક્ષણ આપ્યું અને
 રૂપાળીબાને આવું પગલું ભરવા માટે ઠપકો આપ્યો ને
 કહ્યું કે “આવી ખટપટથી રાજ મુસીબતમા સુકાઈ જશે
 બ્રિટીશ મત્તા વાટ જોઈને જ ભેટી છે હાથમા બાનું આવ્યું
 એટલી વાર છે તરત જ રાજ ઉપર જપ્તી મૂકી દેશે ને
 મારી દીવાનગીરીને લાછન લાગશે”

રૂપાળીબાને એતા ગાંધીની સલાહ ગમી નહીં ને

ઉલટાંના રોષે ભરાણાં. છેવટ ઓતા ગાંધીનું પણ ખૂન કરાવવાનો પ્રયાસ કરી જોયો. એમાં પણ કારી ફાવી નહીં. એટલે કુંવર વિક્રમાતલજને લઈને ભાણુવડ આવી રીસામણે બેઠાં.

આ અરસામાં રાણા ખીમાજીનું મૃત્યુ થયું. કુંવર વિક્રમાતલજ નાના છે. રૂપાળીબા ભાણુવડમાં રીસામણે બેઠાં છે. એજન્સી તરફથી પોરબંદર રાજની તમામ વ્યવસ્થા ગ્રીવાન ઓતા ગાંધીને સોંપવામાં આવી. આ વાતને આઠ :શ વરસ વીતી ગયાં પણ ઓતા ગાંધી નથી કુંવરનો ભાવ પૂછતા કે નથી રૂપાળીબાનો ભાવ પૂછતા, રૂપાળીબાને આ માત્ર આંખના કણા જેમ ખટકે છે.

કુંવર વિક્રમાતલજ કે રૂપાળીબાનો ભાવ ન પૂછવાના તરણુમાં ઓતા ગાંધીની રૂપાળીબાને હેરાન કરવાની કોઈ રેમ ન હતી પરંતુ અન્યાય સામે ઝગમગવાની ગાંધીકુળની રંપરાને જતી કેમ કરે ?

આ વખતે જામનગર ઉપર બરડાના મોઢવાડા મામના મેર નાથો મોઢાનું (નાથો મોઢવાડિયો) બહારવટું નેરથોરથી આલી રહ્યું છે. નાથો મોઢો જામનગરના રાજમાં છપટીઓ બોલાવી આભપરા કુંગરને પોલે પાણે આવતો છે. જામની ફેજ ટાઢ તડકો જોયા વિના રાત દિવસ ગડો ખૂંદીને કાળે હાડ આવી ગઈ છે પણ નાથો મોઢો હાથમાં આવતો નથી.

એક દિવસ રાણી રૂપાળીબાને વિચાર આવતાં ભણુવડમાંથી લીલા જોશી અને પૂંજ સાહેબે બોલાવીને

વાત કરી કે આ સોનાની મૂઠવાળી તલવાર અને આ રાખડી લઈને મારી જીલના માનેલ ભાઈ નાથા મોઢાને પહોંચાડો, ને કહો કે તારી જેન રૂપાળીબાએ આ રાખડી ને તલવાર મોકલ્યા છે તને વધારે કહેવાનું કે સમજાવવાનું હોય નહીં તું તો સો સો વાતોમા સમજે છે કે હું— અત્યારે કેવા હોયલા દિવસો કાઢું છું ।”

લીલા જોશીને પૂજે માઉ તલવાર ને રાખડી લઈને પોવે પોણે આવ્યા

નાથા મોઢાને કાઢે રાખડી બાધી તલવાર ભેટ આપીને વાત કરી કે “મા રૂપાળીબાનું હું ખ જોયું જાય એમ નથી એની વાત માલગતા તારા આલ પરાના કાળમીઠ પાણા પણુ પલળી જાય અને આ ઝાડવા પણુ મુસકે મુમકે રડી પડે એમ છે માને માથે હું ખના ડાલ ગિય્યા છે પણુ કહેવું કેને ? એવી વાતો લાગઠ તો કહેવાય નહીં માને થયું કે કેવા જેવો તો મારો ભાઈ છે એક નાથો મોઢો એટલે અમને મોકલ્યા છે”

લીલા જોશીને મોઢેથી રૂપાળીબાના હુખની વાત માલગતા નાથો જેઠો હતો ત્યાંથી ગિલો થઈ ગયો આખો વાલ હી ગગાવરણી થઈ ગઈ ક્રોધના આવેશમા રૂ વાડી ઠરડાઈ ગઈ અગમા મુજરી આવી હાતની કકડાટી બોલાવી હોઠ પીચવા લાગ્યો તલવારની મૂઠ હાથમા કમીને બોલ્યો “એવો જે માથાનો માનવી કોણ છે ? કેની માએ મવાશેર ચૂકય બાધી છે તે નાથો જીવતા મા રૂપાળીબાને ક્રોધવે ?

શું એને જીવવું નથી ? એનું આવી ખૂટયું છે ? કોણ છે ઈ માણસ, વાત તો ક્યારે ?”

“ખીજો કોણ હોય નાથાભાભા ! અટાણે તો પોર બંદર રાજમા એતા ગાધી જેટલું કંઈ એટલું થાય છે બાધે છોડે બાબરિયો થઈને બેઠો છે એતાની આખું એડયે ગઈ છે પણ માવજને કહે કોણ કે તાડે મોહું ગંધાય છે !”

“ભલો થઈને હું સમજું એમ વાત ક્યારે લીલા જોશી ! આમ જોળજોળમા મને ખબર ન પડે જે કહેવાનું હોય ઈ અને જે કરવાનું હોય ઈ એય જટ કહી દે કે માટે શું કરવાનું છે ?”

“નાથાભાભા ! કહેવાનું ખીજું શું હોય ? આપણી મા રૂપાળી બા ભાણુવડમા નિનાધારની જેમ બેઠા બેઠા આસુડા પાડે છે એતા ગાધીએ રાજમાથી પગલું ભૂમી નાખ્યું કે “તું મને પૂછવાવાળી કોણ ? પોરબંદર જાય તો કુવ ઉપર પુરેપુરું જોખમ છે ક્યારે કાસળ કઢાવી નાખે એ કહ્યું કશું ન જાય હવે તો કુવર વિક્રમાત્મ પોરબંદરની ગાંધી ઉપર આવે તયે માયુ કારણ કે જેઠવા ભાયાતો પણ ફરી બેઠા છે એ પણ એતાથી ગડય નાખે છે એટલે એની હા એ હા અને એની ના એ ના કરે છે ને મદારીના વાદર્યા જેમ એતા નચવે એમ નાચે છે, એજન્મી પણ એતાને પૂછ્યા વિના પગલું ભરતી નથી હવે એતાને ડેની ખીક ? એટલે માને તો જીવે ત્યાસુધી આમનેઆમ ગતે પાણીએ રોવાનું રહ્યું”

“લીલા જોશી ! સમજી ગયો હવે તમે જોટી થાવમા ઝટ ઘર લેજા થઈ જવ અહી રે'વામા સાર નહી માને કે'જો કે નાથે કહ્યું છે કે મને લાઈ કરીને જે રાખડી મોકલી છે એના બદલામા જેનને વચન આપું છું કે આજથી એક મહિનામા એતા ગાધીના હાડકા અલડાવી લાયાતોને મોઢે ચૂનાના પાવરા ચડાવી દુશ્મનની આખ્યું આજી કુવર વિક્રમાતજીને પોરબંદરની ગાદીએ ન બેસાડુ તો જાણજે કે નાથાની માએ નાથાને વાડયેથી લીધો છે ઝાઝી વાતે ગાડા ભરાય બસ, મને જીભું નો આવડે આટલું કહી દેજે હવે હું છું ને એતો છે હવે તમે ઝટ લાગવા માડો અહી જોટી થાવામા માલ નહી મારે બ્રાહ્મણની થાપણ કેાણ સાચવે ? અને લીલા જોશી ! જો ભૂલી ગયો માને કે'જો કે હવે ભાણુવડમા નહી રે'તા પોરબંદર લેજી થઈ જાય હું પોરબંદર ઉપર ખાખકું એટલી જ વાર છે

★.

[૨]

જ્યારે ગાંધીજીના ઘર માથે તોપું મંડાણી

લીલા જોશી અને પૂંજ સાઉના પાસા પોખાર પડ્યા. જ્યે જણુ ભારે પોરસમાં આવી ગયા. નાથાને સંદેશો લઈ આભપરાની વંકી ગાળીઓમાં કોળાંલેથી વાંદર્યા બિતરે એમ સરકીને ભાણુવડ લેળા થઈ ગયા. રૂપાળીબા પાસે આવીને વાત કરી કે; “હવે તમારા દુઃખનું અને ઓતા ગાંધીના સુખનું આયખું લરાઈ ગયું છે. જેટલાં વરસ કાઢ્યાં એટલા હી નહીં કાઢવા પડે હવે આપ અહીં નહીં રહેતાં પોરખંદર જઈને રહેવાનું રાખો. ચોકખું કહ્યું છે કે પોરખંદરની રાજમાતા ખીબની ઓશિયાળી થઈને રહે એ વાત મને જરાય ગમતી નથી.”

રૂપાળીબાને નાથાના સમાચાર મળતા ખાત્રી થઈ ગઈ કે નાથો જેટલું બોલ્યો એટલું પાળવાનો જ છે. એટલે પોતે ભાણુવડથી પોરખંદર આવતાં રહ્યાં.

નાથા મોઢાએ તૈયારી શરૂ કરી. પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મારફત ચારે બાજુ ખબર મોકલી દીધા ને એક

પછી એક જુવાનોની લંગાર લાગી. આલપરા ને પોલે પાણે
 મેર આયર રખારી સંધી ને મકરાણીના હબરેક અવરકંધા
 જુવાનો લેળા થયા. પણ પાટુ મારીને પાતાળમાંથી પાણી
 કાઢે એવા છે. માગ્યાં માથાં આપીને વટની ખાતર ટુંકડે-
 ટુંકડા થઈને વેરાઈ જાય પણ મોઢામાંથી નમાલું વેણુ ન
 કાઢે એવા છે. ધીંગાણાના ખેલ ખેલવા હથેળીઓ મસળીને
 પગની ખડતું નાખી રહ્યા છે. ભૂજળો ફાટય ફાટય થઈ
 રહી છે. નાથે મોઢે બધાને માંડ થયું રાખી ને ઓતા
 ગાંધીને કે'ણ મોકલાવ્યું કે: “રાજમાતા રૂપાળીબાનું
 મનદુઃખ મટાડી કુંવર વિક્રમાતજને ગાદી સોંપી દે,
 નહિતર જ્યાં દેખું ત્યાં ન માઈ તો તું બાપ ને હું
 દીકરો. એટલામાં સમજી જાજે. લાયકાના વેણુ એક જ
 હોય બે ન હોય, નાથો મોઢ્યો ઈ લોઢે લીટો ને પટોળે
 ભાત સમજી લેજે !”

સિંહ ગમન શૂરાવચન, કેળ ફળે એક વાર;
 તરિયા તોરણ (અને) હમીરહઠ, ન ચડે ફળ વાર.

નાથા મોઢાનો જાસો આવ્યો પણ ઓતા ગાંધીના
 મનમાં ઓસાણેય નથી. આતો સિદ્ધરાજના મહામંત્રી
 મુંજલશાના ટોડાનો માણસ. એ એમ કાંઈ મચક આપે
 ખરો ? ઘડીક બળડાટ કર્યો કે “હે ! જાસો મોકલ્યો છે.
 ભાદરવાનો ભીંટો વડને કહે છે કે આવો ખસી જા. એવા
 ફૂતર્યા તો લસ્યા કરે. એમ નાથાના જાસાથી હું બીઈ
 જાવતો પોરણદરની હીવાનગીરી કેમ ધાય ? ઓતાને
 મારવો છે તે જાણે કેમ નાનીનું ઘર હોય ! આવરે મારો

નાથો ! ચકલી કંઠે ચડી, હું તો જાણે કેમ વાટને
ખેપીઓ હોય ! ઈ સમજતો શું હશે ?” આમ ઘડીક વાત
કરીને પછી જાણે આ વાતને જાણતા જ નથી એમ
વિસરી મૂકી.

નાથે પહેરેક દિવસ વાટ જોઈ, પણ એતા ગાંધી
તરફથી વળતા કંઈ સમાચાર આવ્યા નહીં એટલે નાથો
કાળા નાગની જેમ ધૂવાંકૂંવા થઈને કુતકાર નાખવા લાગ્યો.
જુવાનોને પકકાર કર્યો એવા ટપો ટપ હૃત્તરેય ખડકમદાર
તૈયાર થઈ ગયા. પાડો પાડાને કાઢે એમ એક બીજાને
ઓસાલવતા પોરખંદરને મારગે વાળે વાળ જીપડયા.

એતા ગાંધી કંઈક અભિમાનમાં અને કંઈક ગદ્ગદતામાં
રહ્યા. એવામાં એક દિવસ નાથો કટક લઈને વૈયાના ટોળા
ઉપર બાજ ત્રાટકે એમ ઓચિંતો પોરખંદર ઉપર ત્રાટક્યો.
ગઢના દરવાણીને એક જ લડાકે ઉડાડી થાણાને ફરતો ઘેરો
દઈ લીધો. દારૂ ગોળાને હથિયારનો કબજો સંભાળી લીધો.
મોવડી અમલદારની છાતી સામે લાલું તોળીને કહ્યું કે
“રૂપાળીબાનો હુકમ છે, એતા ગાંધીના મકાન ઉપર તોપો
નાંખી જીવતો હાથ કરો. બોલો હુકમ માનવો છે કે
નહીં ? નહીંતર આ તમારી ખેરખને મારા જુવાનો ગાજર
મૂળાની જેમ ચાવી જવાના છે. હું નાથો બેઠાં રાજમાતા
ઉપર બુલમ ઈ એય તે તેલપરી ને હીંગનો તોળવાવાળો
વાણીઓ કરે ? તે મલકમાંથી મેર મરી પરવાર્યા છે ?”

સીમાડે સાવજ તણે, બાકરથી કી . બેસાય;
જેતા ! જોણ કહેવાય; અચરજ આલણરાઉત !

ઘેરખના અમલદારને નાથાનો હુકમ માન્યા વિના કોઈ આરોવારો હતો નહિ, કારણ કે દારૂગોળો ને હથિયારનો કબ્જો નાથાના જીવાનો સલાખી ને માથે હામચી ખૂદી રહ્યા છે હા ના કર્યા લેજો કેકનો કડૂસલો વળી જાય એમ છે જેથી અમલદારો કબુલ કરી ને ઘેરખને હુકમ દીધો એટલે તોપોને રેકડા બેડાવી ઓતા ગાધીના મકાન ઉપર નાગળી દીધી માડી હડેડાડી બોલવા ધરતી ધણેણી બિઠી મકાનના પાયા ધ્રુજવા લાગ્યા પોરખ દરમા આમ ઓચિતુ ધમસાણુ જોઈ પોળે દીએ સોપો પડી ગયો કોઈ માઈનો પૂત બહાર નીકળીને ાસી આખેય હેરતો નથી ઓતો ગાધી પોતાના મકાનમા કેદી થઈને બેસી ગયા અધારિયા ઓરડામા ફડકે સાસ અધર ચડાવીને કહે છે કે “હિ ભગવાન આમાથી તો તુ જીવાડય તો જીવીએ !”

મકાન ઉપર આમ ઓચિતો તાસીરો બોલતા મકરાણી શુલદ જમાદાર પોતાના બેડા સાથે લેડમા જમૈયો ને છાતીએ બધૂકનો ફૂદો ચડાવી દોટ દેતો દરવાજે આવીને સીમાડાના ખાલા જેમ બિલી ગયો સામે જમની દાઢ જેવા હજારેય જવામદો હમચી ખૂદી રહ્યા છે જાણે ભૂખી ભૂતાવળ બિમટી હોય નહી ?

જમાદાર શુલદ મકરાણીના ચહેરા ઉપર બીકનુ નામ નિશાન નથી અરે એનુ ડુવાડુય ફરકતુ નથી એના મોઢામાથી મરદાનગી ભર્યા ફરી ફરીને એક જ વેણુ નીકળે છે કે

“મેરી જમીનગીરી હે, મે કલ્હી નહી હડુગા મે

મરેગા એર મારેગા. યે મકાન એતમચંદ ગાંધી કા હે.
મગર સલામતીકી જવાબદારી મેરે સરપર હે, રાજમાતાને
યે ખુરા ક્રિયા. એતમચંદ ગાંધી જેસા નેક આદમીકો દગા
દિયા. મેં યહાં મર જાઉંગા. મેં કલ્હી નહીં હટુંગા. મેં
મકરાણી હું, મેરી જમીનગીરી હે. મેં ઇન્સાન હું, મેં
મુસલમાન હું, મેં ઉનકા નમક ખાયા. હટ જા....વ !
હટ જા....વ !”

આમ કાનના પડદા તોડી નાખે એવા પડકાર કરતો
જન્મજને વહેતી કરીને એકધારે મંડાઈ ગયો. સામેથી પણ
ખંધૂકોની ધાણી ફૂટવા લાગી છતાં સામી છાતીએ ગોળીઓ
છલતો જાય છે અને કંઈકનો સોથ વાળતો જાય છે. એમ
કરતો ઠેઠ શ્રી નાથજીની હવેલીના પગથીઆ સુધી આવ્યો.
ત્યાં સામેથી ભેરદાર મારો ચાલુ થતાં મકરાણી નવરાત્રીના
ગરબાની જેમ વીંધાઈને એક બાજુ ઢળી પડ્યો.

ભડ સોહિ પહેલો પડે, સીલ વિલગ્ગાં એક;
નેણુ બચાવે નાહરા, આપ કલેજે ફેંક.

જમાદાર શુભંદ મકરાણી મરાતાં ભેરખે મકાનનો
કબજો સંભાળી એતા ગાંધીને હાથ કર્યા. નાથો મોઢો
સીધો દરબારગઢમાં આવ્યો. રાજમાતાને કહ્યું કે “વગડાવો
ઢાલને શરણાયું, પેરાવો કુંવર વિક્રમાતજને રાજપોશાક,
કરો કપાળમાં રાજતીલક” આમ તાબડતોબ તૈયાર કરાવી
કુંવર વિક્રમાતજને પોરણદરની ગાદીએ બેસાડી પ્રતિજ્ઞા
પૂરી કરી રવાના થઈ ગયો.

રૂપાળીબાએ રાજનો કારભાર સંભાળી પોરબંદરના પાઠક કુટુંબને દીવાનગીરી આપી.

ઓતા ગાંધીને ખીજ કોઈ શિક્ષા નહીં કરતાં પોરબંદરથી હુકપાર કરી કુતિયાણા મોકલી દીધા, ને એમના મકાનને કડીઓ ચડાવી.

રાજમાતા રૂપાળીબા રાજવહીવટમાં ઘણાં બાહોશ હતાં. એમણે સ્વતંત્ર રીતે પણ રાજનો સુંદર વહીવટ ચલાવ્યો. સાથોસાથ એટલાં જ ડંખીલાં અને વાતજલાં પણ હતાં. પોરબંદરમાં કેદારેશ્વર મંદિર અને રૂપાળી બા તળાવ તેમણે બંધાવેલ છે. અત્યારે આ તળાવની જગ્યાએ શેઠશ્રી નાનજીભાઈ તરફથી બાળકો અને બહેનો માટે પબ્લીક ગાર્ડન બનાવી તેમાં મહાત્માજી, પંડિતજી અને સરદારશ્રીનાં બાવલાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, તે જગ્યાએ રૂપાળીબા તળાવ હતું.

નાથા મોઢાની જીત થઈ ને આંખ્યું ઓઢે ગઈ. કોઈની લે વિના જામનગરનાં ગામડાંને માંડયો બુહટાવવા. રાત પડી નથી ને એક બે ગામ ભાંગ્યાં નથી. વસ્તી ત્રાસી ગઈ. જામની ફ્રાજને પણ રખડપાટ કરીને પીંડીએ પાણી ઊતર્યાં. એટલે એજન્સીમાં ફરિયાદ કરી કે પોરબંદરરાજ નાથા બહારવટીયાને સાથ આપી અમારાં ગામડાં લૂંટાવે છે. અને આલપરામાં આશરો આપી તમામ સગવડ પૂરી પાડે છે. માટે નાથાને કબજે કરવા પોરબંદર રાજ ઉપર ઢબાણ થવું જોઈએ.

એજન્સીએ જામનગરની ફરિયાદ સાંભળીને પોરબંદર ઉપર લીંસ કરી કે નાથા મોઢાને જીવતો અગર મરેલે હાથ કરો, નહિતર રાજ ઉપર જખ્તી મૂકવામાં આવશે.

એજન્સીનો ફકકો આવતાં રૂપાળીબા મૂંઝવણમાં મુકાણું. આતા ગાંધી ગયા પછી પોરબંદરનો એજન્સીમાં લોજિયોય લેડ નથી. કોઈ કાંઈ સાંભળતું જ નથી, એટલે ત્યાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી. રાજનું મેનેજમેન્ટ અણસાવવા માટે નાથાને કબજે કરવાનો એક જ ઉપાય છે, એટલે રૂપાળીબાએ નાથાનાં સગાં સંબંધી તથા કેટલાક મહેર આગેવાનોને બોલાવીને કહ્યું કે, તમારે નાથાને ગમે તેમ કરીને હાજર કરી દેવો જોઈએ, નહિતર રાજ બોઈ બેસશે.

“વિક્રમાતજીને ગાદીએ પણ તમે બેસાડ્યો છે અને અટાણે મુસીબત વળતે લેરે પણ તમારે જ રહેવાનું છે.”

રૂપાળીબાના કહેવા મુજબ નાથાને સમજાવવા માટે મેર આગેવાનો રીણાવાડા ગામે લોજા થયા ને ત્યાં નાથાને તેડાવીને વાત કરી કે “તારી ખાતર આખી નાતને સીલવું પડે છે. એજન્સીએ ચારે બાજુથી અજગરની જેમ ભરડો લીધો છે. કેંકના ગરાસ ખાલસા થાશે ને કેંકને જેલમાં પૂરીને સોડવી નાખશે. આમાંથી બચાવવા હોય તો તારે હાજર થઈ જવું જોઈએ.”

નાથે કહ્યું કે “મારી ખાતર આખી નાતને ખમવું પડતું હોય તો મને હાજર થાવામાં વાંધો નથી, તેમ મને હવે કોઈ અબળખા પણ નથી રહી. જામનગરને ધોળો દીએ

તારા દેખાડી દીધા છે. ચાર લેંસુંના સાટામાં જામની લેંસુંનું ખાડું ઘર લેળું કરી મેં માફ કામ પુરૂ કર્યું છે.”

નાથાની કબૂલાત લઈ મેર દાયરો પાછો ફર્યો એટલે રસ્તામાં કુછડીના પરબત મેરે કહ્યું કે, ભાઈ ! આ વાત મને કબૂલ નથી. નાથા જેવા વીર મેરને હાથોહાથ કસાઈને બકરો સોંપે એમ સોંપી દેવા બેઠા છો તે શરમાતા નથી ? થુડું થડા છે. હું તો તમારા પારખ્યા બોતો હતો. દુનિયાને મોહું શું બતાવશો ? કંઈક તો વિચાર કરો આમ બધાયની બુદ્ધિ બેર કાં મારી ગઈ ?

‘દશમેં એક દહીવાણ; દોરંગો આછાણી દલી;
ખંડ બરડે ખુમાણ, નર તું બીજો નાથીઆ.
અગિયારે અભંગ લોકુંમાં લેખાત;
નાથા જનમ ન થાત, વંશમાં વાંશિયાંગરાઉત !

‘આ રાજ બારોટના દુવા સામું તો કોક બુઓ ! લાખ લાખના વેણ ઉપર પાણી ફેરવી દેવું છે ? મેરના ઘરની કોઈ છાંટ નહીં હ્યે બો આવું ખૂટામણ કરશે તો ! આપણાથી આ ખોટય નહીં ખવાય. હું તો આ વળ્યો પાછો.’

એમ કહી પરબત નોખો તરી ગયો એટલે એની સાથે લાધવો મેર ને બીજા છ જણ પણ પાછા વળી ગયા. નાથા પાસે આવીને કહ્યું કે ‘અમારે આવી ખોટ નથી ખાવી. માટે હાજર થાવું ન થાવું ઈ તારી મરણ. અમે કંઈ કહેતા નથી. તારી મરણ પડે એમ કરવાનું છે. અમારા

માથે જે વીતશે એ લોગવી જવા તૈયાર છીએ પણ આવા પાછાં લેના અમે નથી ભજતા.”

પરબત કુછડીએ આમ વાત કરી એટલે નાથે હાજર થવાનું બંધ રાખ્યું.

પૂંજે ખસતરિયે રૂપાળીબા પાસે આવીને ઠાવકે થાવા વાત કરી કે: “આપણું પરબત કુછડીએ કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ ક્યુંને બીજા છ જણ પણ એની લેખા ભળી ગયા, નહિતર નાથો તો હાજર થઈ જવાનો હતો. પણ આ ઘરનો ઘાતકી થયો. આપણે એક ચોતાની પાડ્ય કાઢી ત્યાં આ પરબત બીજે ચોતો નાગ્યો.”

રૂપાળીબાએ પૂંજાની વાત સાંભળીને તુરત જ બેખરને હુકમ કર્યો કે “એ સાતેય ને હાથકડીઓ પેરાવી દરબારગઢમાં હાજર કરો!”

હુકમ થતાં બેરખે સાતેય જણને કબજે કરી હાથકડીઓ પેરાવી હાજર કર્યા, તેમાં લાધવા મેરે તો રૂપાળીબાની સામે જ હાથ મરડીને લોઢાની કડીઓ ભાંગીને ફેંકી દેતાં કહ્યું કે “આલે તારી બંગડિયું!” એમ કહી વાંદર્યાની જેમ લાગ્યો. દરબારગઢની મેડી ઉપર ચડવા. એને એમ કે મેડી ઉપરથી કુંવર વિક્રમાતજીને ઉપાડી લઉં. લાધવો જેમ કૂદીને મેડીની બારસાખ પકડી અંદર સરકવા નય છે ત્યાં પૂંજે હડી કાઢીને એના પગ પકડીને ખેંચી રાખ્યો. ત્યાં તો આરખે આવીને વાંસામાં જમ્મીયાનો ધા કર્યો એવો લાધવો ત્યાં જ મરણ પામ્યો.

બીજા છએ જણને તોપને મોઢે ઊભા રાખી ઉડાડી દેવાનો હુકમ કર્યો. આ છએ જણ હસ્તે મોઢે તોપને મારએ આવ્યા ને કહ્યું કે “આવી ખૂટામણ કરી નાથા મોઢા જેવા વીર પુરૂષને પકડાવી દેવાની બદનામી વોરતાં તોપને ગોળે મરી જાવું બહેતર છે.”

આ છએ જણને તોપને મોઢે ઊભા રાખીને ઉડાડી દીધાં. પોરબંદરમાં વીરડાના નાકા પાસે આ છએ જણની ખાંસીઓ મોજુદ છે.

પોરબંદર રાજ ઉપર એજન્સી તરફથી જપ્તી બેસવાના લણુકારા વાગવા લાગ્યા એટલે રૂપાળીબાએ પૂંજને બોલાવીને પૂછ્યું કે “નાથાને હાથ કરવા હવે શું કરવું? ગમે તે ઉપાય કરો નહિતર રાજ ગયું સમજો.”

પૂંજે કહ્યું કે “નાથાને કોઈ ફેજાળ પૂગે એમ નથી, તેમ કોઈ બીજો રસ્તો નથી. નાથાને હાથ કરવા માટે એક જ ઉપાય છે, જો હગો કરીએ તો જ નાથો મરે એમ છે.”

રૂપાળીબા તો રાજકારણમાં પારંગત છે. એમને કાંઈ શીખવવું પડે એમ નથી. તરત જ મેલી રાજરમત શરૂ કરી. “છલબલહી કરહુ શત્રુ વિનાશ.” જે નાથો એક દિવસ વિક્રમાત્મનો મામો બની ગાદીએ બેસાડી ગયો, એ જ નાથાને મારવા માટે રૂપાળીબાએ પોતાના ડાબલા-માંથી જાયામાં જાયું ઊટિયું એર કાઢીને પૂંજને આપ્યું.

પૂંજે એર લઈને હાથલા ગામે આવ્યો. મેરના

ગોર હરજી થાનકીને ખૂટવ્યો. બ્રાહ્મણ પૈસાને લોલે વિશ્વામઘાતી બન્યો. નાથાને રાતે વાણુમાં ઝેર લીધું.

એક કોળિયા પેટમાં ગયા ત્યાં નાથાને બળર પડી ગઈ એટલે દુ'પાતી જીલે ગોરને કહ્યું કે:

‘મને આમ દગો કરીને નો'તો મારવો. મારે સામી છાતીએ મરવું હતું. પણ ઠીક, તને લામણને થું કરું? નહિતર મરતાં મરતાં પણ તારો નરદીઓ તો ચૂસી બાઉ એમ છું, પણ એ કાંઈ નથી કરવું.’

એટલું તો માંડ બોલાયું ત્યાં નાથો ઢળી પડ્યો. પછી પૂંજે મૂવા માથે બંધૂકના ઘા કરીને નાથાનું માથું કાપી લઈને પોરબંદર આવ્યો એટલે રૂપાળીબાએ નાથાને જેર ક્યાંના એજન્સીને બળર આપ્યા:

પોરબંદરથી હદપાર થઈ એતા ગાંધી કુતિયાણા આવી ગયા છે, એવા બળર જીનાગઢના નવાબને થતાં બાંબાં માન મરતબાથી જીનાગઢ બોલાવ્યા તે વખતની એક બહુ જ પ્રચલિત વાત કહેવાય છે કે બ્યારે નવાબે એતાગાંધીને કચેરીમાં બોલાવ્યા. ત્યારે એતા ગાંધીએ નવાબને ડાબા હાથે સલામ ભરી. એનું કારણ પૂછતા એતા ગાંધીએ નવાબને કહ્યું કે જે હાથે પોરબંદરના રાણાને સલામ ભરી એ હાથે બીજાને સલામ ભરાય નહીં. એટલા માટે મેં ડાબે હાથે સલામ ભરી છે.

આવી વાતો ઘણા માટે કહેવાય છે. એતા ગાંધી

જેવા બુદ્ધિશાળી કારભારી અને વણિક ખમીર આવેા અવિ-
 વેક કરે નહી. વળી પોતે નવાબની રૈયત છે, કુતિયાણામાં
 એમના મકાન છે. એ સંજોગોમાં નવાબના અપમાનની વાત
 બંધ બેસતી નથી પણ ખરી હકીકત બુદ્ધી જ છે.

[૩]

નોધારાનો નાથ

જે દિય ગાંધી જલમિયો, નોધારાનો નાથ
અંગ્રેજોને ઉચાટ, હિંસાતળ વળવા ચિયાં.

જૂનાગઢના નવાબ બહાદુરખાને ઓતા ગાંધીને જે
જગ્યા સંભાળવા કહ્યું તે જગ્યા સંભાળવામાં ક્યારેક પોર-
બંદર રાજ સામે ઝગડામાં ઉતરવું પડે એવી પરિસ્થિતિ
હતી. એટલે તે જગ્યા સંભાળવાની ના કહી પોરબંદર
રાજ્ય સાથેના પેઢીધરના સંબંધનું ગૌરવ જાળવી એમના
નિમકની યાદ કરી કહ્યું કે 'પોરબંદર સાથે મારે મતભેદ
થતાં છૂટો થયો છું એટલું જ, ખીલ્યું મારે કોઈ વેરઝેર
નથી. આપ કહો છો તે જગ્યા સંભાળું તો હું નિમકહ-
રામ કહેવાઉં'.

છણુરો અન્નજળ ખાઈ, ખત ધણુરો ખોટો કરે;
વાકો જડા મૂળસે જાય, રામ ન રાખે રાજિયા.

'જેના ધરનું આજે આઠ આઠ પેઢી થયાં અનાજ
ખાતા આવીએ છીએ એ રાજની વિરૂદ્ધમાં જાઉં' તો તો
અમારી ગાંધી કુળની પરંપરાને હંમેશને માટે કાળો દાગ

લાગી જાય. મારાથી એકની લાખેય આપ કહો છે તે જગ્યા સંભાળી શકાય એમ નથી. આપ બીજી ગમે તે જગ્યા આપો તો સંભાળવા તૈયાર છું.

ઓતા ગાંધીને નવાળે કહ્યું કે ‘હજી તમારું મુકક-દર ભેર કરતું હોય એમ લાગતું નથી, નહિતર આવી ઉચ્ચ દરજ્જાની જગ્યા સંભાળવાની ના પાડો નહિ, હજી પણ સમય આપું છું કે તમે વિચાર કરીને જવાબ આપો.’

ઓતા ગાંધીએ કહ્યું કે: ‘નામદાર ! વિચાર કરવા-પણું કશું છે જ નહિ. વગર વિચારે જવાબ આપે તે વાણિયો ન કહેવાય. મેં બરાબર સમજીને જ આપને જવાબ આપ્યો છે. એમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી.’

નવાળે ઓતા ગાંધીની આમ ખૂબ કસોટી કરીને કુતિયાણા મહાલના વહીવટદાર તરીકેનો રૂકકો લખી આપ્યો. એટલે ઓતા ગાંધીએ કુતિયાણા મહાલના વહીવ-ટદારની જગ્યા સંભાળી. ત્યારથી નવાળની નોકરીમાં દાખલ થયા ને કરમચંદ ગાંધીને પણ જામદારખાનાની નોકરીમાં દાખલ કર્યા. કળા ગાંધી સંવત ૧૯૦૩ની સાલ સુધી નવા-ળની નોકરીમાં હતા.

ઓતા ગાંધીને છ દીકરા. તેમાં પ્રથમ પત્નીથી વલ્લભ, પિતામ્બર, રતનજી અને જીવનલાલ. બીજી પત્ની લક્ષ્મી-બાઈથી કરમચંદ; અને તુલસીદાસ ઉર્ફ ચકન ગાંધી. તેમાં ઓતા ગાંધીના મુત્સદ્દીગીરીના સંસ્કાર સૌથી વધારે કરમ-ચંદ ગાંધીમાં જિતર્યા. કરમચંદ ગાંધી પણ એમના પિતાની જેમ કળા ગાંધી એવા ટુંકા નામથી ઓળખાયા, તેઓ

પણ એતા ગાંધીની જેમ મહાન ભાગ્યશાળી અને પંડિત-
કરમી માણસ હતા. દેખીતું કદાવર શરીર ને ચહેરે મોરે
દેખાવડા હતા. કાંઠે પાંચ હાથ પૂરા, લરાઉદાર મોઢું. કાનની
ખૂટ સુધી મૂછોના થોલીઆ રાખતા. માથે નગરી પાઘડી
બાંધતા ને પગની ઘૂંટી સુધી જાડી ધોતી પહેરતા ગુડાઢંક
અંગરખું ને ખંભે બગલાની પાંખ જેવી છેડાવાળી ખંભાઈ
રાખતા. એતાં જ માણસ માતરના મન ઉપર છાપ પડી
જતી. એટલા જ વહેવાર કુશળ બુદ્ધિશાળી અને તર્કવાદી
હતા. રાજકારણની અનોખી આવડત એની રંગેરંગમાં રમ્યા
જ કરતી.

આ શિક્ષણ એમનાં માતૃશ્રી લક્ષ્મીબાઈ એ નાનપણ-
થીજ આપેલું હતું. લક્ષ્મીબાઈ પણ ઘણાં જ વહેવાર
કુશળ અને અડીખમ હતા. તેમજ આસ્તિક, ધર્મ પરાયણ
અને દયાળુ સ્વભાવના હતા. એટલાંજ નિકર અને ટેકીલાં
હતાં. રાજકારણમાં પણ બરાબર સમજણ ધરાવતાં. રાજ-
રાણીઓની વચ્ચે બેસી બેઘડકથી વાતો કરતાં. ઘણાજ
પ્રતિભાશાળો અને ગરીબોને મદદ કરતાં. કોઈ દુખી માણસ
જેઈ દ્રવી પડતાં. સાચા ફરીયાદીની તકલીફ એતા ગાંધી
પાસે રજૂ કરતાં અને કેટલાકના દુખનું નિવારણ જતે
કરીને એતા ગાંધીને કહેતાં એટલું કરી આપવું પડતું. એતા
ગાંધી લક્ષ્મીબાઈની વાતનો ક્યારેક અનાદર કરતા નહીં.
સમજી શકાય એવી વાત છે કે એક તો ડાહ્યા માણસ છે
વળી લક્ષ્મીબાઈ બીલું ઘર છે. આગલા ઘરના ચાર ચાર
દિકરા છે. બેયની ઉંમરમાં પણ ઠીક ઠીક અંતર છે. એટલે
આમ સમજીને રાજી રાખે તો ઘરસંસાર સુખરૂપ થાયે.

કળા ગાધીના જીવન ઘડતરમા લક્ષ્મીબાઈનો મોટો ફાળો હતો તેમને નાનપણથી રાજકારણનું શિક્ષણ આપવામા આવેલું

તેઓ પણ બીલકુલ નિડર ટેકીલા હિ મતવાળા સ્વાભિમાની અને સાથે માથ કોધી સ્વભાવના હતા સાચી વાતમા કોઈની શેફમા દબાયા સિવાય મોટાચમર બધીને મોઢામોઢ કહી દેતા અચકાતા નહી

એજન્સી સામે પણ સાચી વાત કરવામા એણે કોઈ દિવસ પાછુ પગલુ ભર્યું નહોતુ, તેમ તેની હા એ હા કરીને ખોટા ગાલ વગાડ્યા નહોતા

રાજ વહીવટમા ગમે તેવા આટી ઘૂટીવાળા કામ કાજ ઊકેલવામા કળા ગાધી કોઈદિવસ મુ ઝવણુમા મૂકાણા હોય એવુ બન્યુ નથી તે ઘણા જ બાહોશ, વહેવારને નિસ્વાર્થી અમાત્ય હતા

એક તો ગાધી કુળની આગવી મુત્સદીગીરી અને નાનપણથી જ પોતે જૂનાગઢમા નોકરી કરતા એટલે રાજ વહીવટના સ પૂર્ણ જાણકાર થઈ ગયા છે

સ વત ૧૮૬૮મા પોરબ દર રાજમાતા રૂપાળીબાનુ અવસાન થયુ અને મહારાણા વિક્રમાતજીએ રાજ્યની તમામ જવાબદારી સ ભાળી તે વખતે દીવાનગીરી તો પોર બ દરના પાઠક કુટુંબ પાસે જ હતી

પોરબ દર રાજને નાણા ભીડ તો પ્રથમથી જ એકધારી ચાલી આવે છે રાજ ઉપર સુદરજી નામના ગૃહસ્થની પેઢીનુ ૮૦ લાખ રાણનુ કરજ થઈ ગયુ છે જો

કે રાણા વિક્રમાતજના જીવનમાં એવી કોઈ ઉડાઉગીરી કે
 ખીજે કોઈ દોષ હતો નહીં. તેઓ સાવ સાદા અલભ્ય અને
 જીનવાણી વિચારના માણસ હતા. તેમજ ખીલકુલ નિરવ્ય-
 સની હતા. અફીણ દારૂ કે એવું કોઈ કેફી પીણું પોતે લેતા
 જ નહીં. તેમ પરમ શિવ ભક્ત ધર્મપ્રેમી અને ક્ષાત્ર ધર્મના
 ઉપાસક હતા. તેઓ ક્ષત્રી ધર્મના ગૌરવ મુજબ નીચા
 નમીને હાલતા જ નહીં. એક વખત પ્રાંત સાહેબે એના
 તંબુમાં બોલાવ્યા. તંબુનો દરવાજો જરા નીચો હતો,
 એટલે નમીને અંદર જાય તો જ જઈ શકાય એમ હતું,
 એટલે વિક્રમાતજએ લોકમાંથી જમૈયો કાઢીને તંબુના દર-
 વાજ ઉપર ફરડ કરતો ચીરો પાડીને પછી સીધેસીધા હાલીને
 અંદર ગયા. તેમને ગોરા અમલદારો સાથે ખિલકુલ ભળતું
 નહીં. તેથી એજન્સીએ તેમની હૈયાતીમાં જ પોરખંદરનું
 મેનેજમેન્ટ કરેલ. પોરખંદરમાં લોજેશ્વરનું મંદિર રાણા
 વિક્રમાતજએ પોતાના મુળ નામ ઉપરથી બંધાવ્યું છે.

ખીજ વાત કહેવાય છે કે તેઓ અનાજનો ખુબ સંગ્રહ
 રાખતા. વરસો સુધી ખાણ્યમાં ભરી રાખતા. વધારે આવી
 ગયું હોય તો નોકરોને પગારમાં પણ અનાજ આપતા.
 તેઓ એમ કહેતા કે રાજાથી કાંઈ ધાન વેચીને પૈસા ભેળા
 કરાતા હશે ? ધાન તો ગરીબોને આપવા માટે જ હોય છે.
 તેઓ પૈસાનો હિસાબ પોતા પાસે જ રાખતા. રાજમહે-
 લમાં પોતાના પલંગ નીચે એક ખાણિયું રાખ્યું હતું. જે
 આવક આવે તે સાંજે ઘરે આવી જાય પોતે પલંગ એક
 બાજુ કરે અને ખાણિયામાં કોરીની કોયળિયું ઠેલવી દેવાતી.

રકમનો મેળ કોથળિયે રાખવામા આવતો કે આટલી કોથળી ઠાલવી છે

બદર ઉપર પરદેશથી આવતા વહાણની જગાત માટે ઉધડ રકમ નક્કી કરવામા આવતી ઓડેર ગામના એક વિશ્વાસુ મહેર પટેલને પોર્ટ ઓફીસર તરીકે રાખવામા આવ્યો હતો તેને પગારમા વજરનો ખીતાબ આપવામા આવ્યો હતો આ મહેર પટેલ પગાર લેતો નહી તેને ઘરે સારી ખેતી વાડી હતી ઘરનો સુખી માણસ હતો એટલે કહેતો કે 'હું તો ચાર લાગનો ધણી છું પાચમે લાગ રાણા સાહેબને હું આપુ છું એમની પામેથી પગાર લેવાનો શું હોય ? રાજ મને એટલું માન આપે છે તે ધણુ છે' તે મવારમા ઓડેર ગામેથી ઘોડી લઈને બદર ઉપર આવી જાય જે કોઈ વહાણ આવ્યા હોય એમના માલીકને જોલાવે શું શું માલ છે તે પુછપરછ કરે અને ઉધડી જગાત નક્કી થાય વહાણ માલીકો વગી કાગારોળ કરે એમાથી ઓછી અઢકી થાય ને છેવટે નકી કરે એ પ્રમાણે ત્યા જ રોકડ રકમ આપી દે એટલે એ રકમ લઈને વિકમાતળ પાસે આવે રૂબરૂ સુપ્રત કરી ને પોતે ઓડેર ગામે જતો રહે આ પ્રમાણે ધણા વરમ ચલાવ્યું

એ વખતે પોરબદર ગાજની જુની રાજધાની જે રાણુ પુર મહાલ જુનાગઢના દીવાનની સત્તા નીચે હતો તેની કાયમી હદ નક્કી કરવામા પોરબદરની નાબરૂને ભારે ધકકો લાગ્યો ને તે મહાલની મોટા ભાગની જમીન જામ નગર નીચે વહી ગઈ અત્યારે તો એ બધો મહાલ જામન

ગરની હદમાં જ ગણાય છે આમ એક તો રાજ ઉપર કર
જનો ખોળે છે, બીજી બાજુ એજન્સીના અમલદારો હેરાન
કરે છે અને રાષ્ટ્રપુરની હદ નડી કરવામાં ખુબ સહન કરવું
પડ્યું આવી બધી ઉપાધિ ઉભી થતા ગાંધી કુટુંબે પોર
બદર રાજની તન મન ધનથી કરેલી સેવા એની
ગકિત અને એમની વફાદારી યાદ આવ્યા વિના રહે ખરી ?

રાષ્ટ્રા વિક્રમાત્મજે આવી અનેકવિધ ઉપાધિનો
ઉકેલ કાઢવા ગાંધી કુળની યાદી કરી જુનાગઢથી કબા
ગાંધીને ખોલાવ્યા ને રાજની સ્થિતિથી વાકેફ કર્યા દીવાન
ગીરી ન ભાળી વ્યવસ્થિત કરવા આગ્રહ પુર્વક કહ્યું

આ વખતે કબા ગાંધીએ એતા ગાંધી ઉપર રાજમાતા
રૂપાળીબાએ કરેલી વિતક કથા રજુ કરી મકાન ઉપર હદયો
કરી કબજે સ ભાળી કડીઓ ચડાવી એતા ગાંધીને હદપાર
કર્યા તે બધી હકીકત અવલથી આખર સુધી કહી મ ભ
ખાવી, એટલે વિક્રમાત્મજે કબા ગાંધીને વચન આપ્યું કે
'ગાંધી કુટુંબના કોઈ નોકરને મારા રાજમાથી કોઈ કારણ
સર કોઈ સજેગોમા બરતરફ કરવામાં નહીં આવે એવી
ખાત્રી રાખો.' આમ રાષ્ટ્રા વિક્રમાત્મજે કબા ગાંધીને
વચન આપ્યું ને કડીઓ ચડાવેલ મકાન સરસામાન મહિત
સુખત કરવામાં આવ્યા એટલે કબા ગાંધીએ સ વત ૧૯૦૫
માં માસિક કોરી ૨૫૦ ના પગારથી પોરબદરના નાયબ
દીવાન તરીકેનો ચાર્જ સ ભાળી સુખ મકાનમાં રહેવા
આવ્યા આ જુનવાણી ઘાટના મકાનમાં એક અધારિયા
ઓરડામાં સને ૧૮૬૯ ના અક્ટોબર માસની બીજી

તારીખે ભારતના ઉદ્ધારક વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનો
જન્મ થયો.

જે દિવસે ગાંધીજીનો જન્મ થયો તે દિવસે મહા-
કાળના ઝાલર ટંકારે પૃથ્વી માનવ ઉત્કાન્તના ત્રણ ઠેકા
લઈ ગઈ.

સન અઢાર ઉનતેર અકટોમ્બર,
તારીખ બીજી ને પોરબંદર,
પ્રગટયો દિનકર ઉજાસ કરવા અંધકારને લેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેરી,

સરનાઈ ચૂકીતી અખિલ વિશ્વમાં ત્રણેયવાતો તેદી
માતા પુતળી પિતા કરમચંદ,
જ્ઞાતિ મોઢ વણિકનુ બંધન;
જિંચ નીચ ને જાત ભાતના લેદ બૂંસાણા તેદી
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

હિંસાની ભઠ્ઠી ઊકળતી,
ધંધણુ થઇને પ્રજા સળગતી,
શાસ્ત્રીય વિધિવત શણગારી'તી વિશ્વશાંતિની વેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

ખિટીશના જમાં મૂઘણુ જેઠો
મૂગટ છે પડવાનો હેઠો,
રાતો રંગ રહ્યો નહિ હુતી એ મુતસદીઓની મેંદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી.

હિંદ પરાધીનતાના પાનાં,
તૂટયા શાહીવાદ સલાનાં,
ચાલીસ કોટી મુકત ખની ગઈ તેં થઈ જેઠો કેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

ગાંધીજીની ત્રણચાર વરસની ઊંમર હતી ત્યારની આ વાત છે. પૌરબંદર રાજની વિદ્યોદીને ભાગ બટાઈ ફરીને નક્કી કરવા માટે દીવાન કબા ગાંધીએ રાજના તમામ ગામડાના પટેલ ચોવડીઆનું માંડલું બોલાવ્યું છે. ગામનાં પાંચસાત આગેવાન પટેલીઆવને પ્રાથમિક ચર્ચા-વિચારણા માટે કબા ગાંધીએ પોતાને ઘરે બોલાવ્યા છે. શીંગરીયા ગામના પૂંજે પટેલ પણ ભેળા છે, જે કબા ગાંધી સાથે ભાઈબંધ જેવો સંબંધ ધરાવતા. એટલે બહુ જ છુટછાટથી વાતચીત કરી શકતા. પૂંજે પટેલ સ્વભાવે ટીખળી ને બટકબોલા હતા, તેમ રાજવહીવટમાં પણ સારી સમજણ ધરાવતા, એટલે આવું કામ હોય ત્યાં એમને ખાસ બોલાવવામાં આવતા-

એક ચોરડામા પુરશી ઉપર કબા ગાંધી બેઠા છે. સામે જાજમ પાથરીને પટેલીઆંવ બેઠા છે. કબા ગાંધી વાત વાત કરે છે કે ‘પટેલો ! તમે તો બધું જાણો છો કે આપણું રાજ અટાણે પારાવાર નાણાભીડ ભોગવી રહ્યું છે. આટલો આટલો સ્વત માટે ખર્ચ કરવામાં ગ્યાબ્યો એને પહોંચી વળવા કંઈક કરવું તો ભેશે ને ? આજ પાંચ પાંચ વરસ થયા વિદ્યોદીમા એક દોકડોય વધાર્યો નથી. આમને આમ હાલે એમ નથી. માટે આ વખતે તો તમારે મોઢે ન્યાય. જેમ રાજ થઈને કહો એ પ્રમાણે કરવાનું છે.’

પૂંજે પટેલે કહ્યું કે ‘ઈતિં અમને ઘેર બરકાબ્યા તયેંથી જ હું સમજી ગયો કે આ કાકો શીશામાં ઉતારીને માથે ડાટો દેવાનો છે, પણ માબાપ, બહા થાજે હો ?

અમને ઘરમાં પૂરીને મારતા નહિ. વસ્તીનો સાવ ભૂકકો બોલી ગયો છે. કોઈના ઘરમાં ખાવા ખાખ કે પેરવા વસ્તર નથી. તેમાંય અમારી ઘેડની વસ્તી તો સાવ પાર છે. વરસાદ એટલો બધો વધી ગયો છે કે વાવવાનું વેળું રેતું નથી. ઘેડમાં છ છ મહિના સુધી તો પાણી ભર્યાં રહે છે, એમાં થાય શું ? છાજ ઉભા છે માથોડું માથોડું. જોતું હોય તો ઘર દીઠ ભર ભર નાખી જાયે. ખીજું તો અમારી પાસે છે નહીં. વિઘોટી વધારીને આપવી ક્યાંથી ?

કબા ગાંધીએ કહ્યું : ‘પૂંજ ! હું તને જરાબર ઓળખું છું. ઝાઝી હુશિયારી રેવા દે, મારી પાસે ઈ કાંઈ નહિ હાલે.’

‘ઇ તો મનેય ખબર છે, ગાંધી સાહેબ ! વાણિયા પાસે કોઈની હુશિયારી હાલી છે તે મારી હાલે ? ભગવાન પણ તમારાથી છેટા ભાગે ત્યાં હું લાલી ક્યા લેખામાં ? વાણીયાને ગરજ હોય તો દીકરો થાંતાય આવડે, નહિતર ખાપ જનતાં પણ વાર ન લાગે, સાપટયે ચડયો જ્ય હાથે ધાંસુરાંય કુટે ને ઠાકર થાળીનાં કિર્તન પણ કરે. એને બધીય છૂટ. ઘડીકમાં કહી જીલે કે એ....આ....નીચી મૂછ. અમથા ડાહીમાના દિકરા કહેવાય છે ? તોબાંભાઈ! તમારી જાતથી તો. અમારાથી બંધાઈ ગયા પછી ખીજું થાય ? એમ હું ઘડીકમો હા ન પાડું કે વિઘોટી વધારી દેશું !’

આમ ટીખજ હાલે છે ત્યાં રમતાં રમતાં ગાંધીજી આવ્યા, દુબળું એવું શરીર, હાલતાં પગ ધસકાય. મોટાથી

કાન, ઉપર વટણા જેવું માથું શરદીથી ગળામાં કફ ખખડે છે. સી....સુ....એમ સીસોટિયું વાગે છે. પડતા આખડતા કબા ગાંધી પાસે આવીને ઉભા ત્યાં ઉધરસ આવી તે ખોળામાં માથું નાખીનું ઇંદોણી વળી ગયા. કબા ગાંધી પીખડી પકડીને વાંસામાં હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

પૂંજ પટેલે અણસારે તો ઓળખી લીધો કે કબા ગાંધીનો દિકરો છે છતાં મશ્કરી કરતાં પૂછ્યું. 'ગાંધી સાહેબ આ રતન કેાનું ?' ત્યાં તો ડાયરો ખડખડાટ હસી પડ્યો. એટલે કબા ગાંધીએ કહ્યું :

‘પૂંજ ! તું મારી મશ્કરી કરશ ઈ હું મમજુ છું પણ આ રતન જ છે. થાય તયેં જોજે, જમી આભના કડાં લેજાં કરે એવો થાવાનો છે.’

પૂંજે પટેલે કહ્યું : ‘થાશે શું ? એના દીદાર જોતા નથી ?’

‘પૂંજ ઈ જોવાનું નથી. મારી વાતમાં વિશ્વાસ રાખ્ય. આખો મલક એક દી એના પગમાં પડવાનો છે. જીવતા રે’ ઈ જોશે.’

થયું પણ એમ જ. આઝાદીની લડત ચાલતી હતી. આખા દેશમાં ગાંધીજીની જે ખોલાતી હતી ત્યારે ૯૨ વરસના પૂંજે પટેલ છત્રાવા ગામે આવેલાને મેડુલાઈને કહ્યું : ‘લાણેજ ! ઈ ગાંધીના મને દર્શન તો કરાવ્ય ! નાનકડો હતો તયેં મેં એની લારે ઠેકડી કરી છે, પણ કબો ગાંધી કહેતો હતો એવો જ થયો. મારે એના પગમાં પડીને પાપ ધોવું છે.’

[૪]

‘મોઢરા વંશમાં થયો પારસમણી’

કબા ગાંધીએ પોરબંદર રાજની દીવાનગીરી સંભાળી ત્યારથી પોતાની આગવી ખુદ્દિથી વહીવટ શુદ્ધિનું કામ તાળડતોળ ઉપાડ્યું. થોડા વખતમાં જ ગોટલાં છોતરાં તારવીને નોખાં ચોખાં કરી નાખ્યાં. જળી ગયેલા સડાને કાઢીને એક બાબુ ફેંકી દીધો. તમામ વહીવટને સરલ અને સીધો બનાવી રાજની સારામાં સારી આવક વધારી કરજની ભરપાઈ કરવા લાગ્યા. કબા ગાંધીની આવી વિચક્ષણ ખુદ્દિથી કામ લેવાની આવડત તેમજ પોરબંદર રાજ્ય પ્રત્યેની શુભ નિષ્ઠા જોઈ મહારાણા વિક્રમાત્મજીએ સંવત ૧૯૦૯માં મુખ્ય દીવાન તરીકે નિમણૂંક કરી રાજ્યની ઘણી ખરી જવાબદારી સુપ્રત કરી.

આ વખતમાં કેાઈ રાજ્યની સીમાડાની ચોક્કસ હદ હતી નહીં, તેથી દરેક રાજ્યમાં સીમાડાને કળિયો ચાલ્યા જ કરતો. લોંઠકો દબાવતો જાય અને નબળો પાછો હટતો જાય. આમ ચારે બાબુ ખેંચતાણ ચાલતી. જેનું

મન કાવે ત્યાં પાણી જિભી કરી દેતા: તેમ કોઈ ખેડૂત સ્થિર મનથી કામ ચલાવે નહીં. કારણ કે જમીન ઉપર એમનો માલિકી હક હોતો નહીં. જ્યારે રબર આપે ત્યારે ચાલી નીકળવું પડતું. એટલે જ્યાં સારી સગવડ મળે ત્યાં રહીને જમીન ખેડતો. એટલે સીમાડાનાં ખેતરોની જમીન કોઈ રાજ દબાવી જાય તો પણ ફરિયાદ બહુ ઓછી કરતો. રાજના નોકરો કાગળીયાં ઉપર લીટાં ફોરી જાણતા. કોઈ ચોક્કસ સ્થાનની ખબર હતી નહિ. કોઈ ધાર ટેકરા ડુંગરા નદીનાળાંની નિશાની રાખતા. જ્યાં બળવાન રાજનું થાણું ખેતી જાય ત્યાં સુધી તેની હદ ગણી લેતા. આમ એક બીજાની હોંસાતોંસીની એજન્સીમાં પાર વિનાની ફરિયાદો પડ્યા કરતી.

પોરબંદર રાજને તો જૂનાગઢ માંગરોળ અને જામનગર સાથે વસેલો થયાં કબજે ચાલ્યા જ કરતો એટલે એજન્સીએ દરેક રાજનો કાયમી સીમાડો કરી આપવા એક સીમાડા કમિટીની નિમણૂંક કરી તેમાં પોરબંદર તરફથી કબા ગાંધીને કમિટીના મેમ્બર તરીકે નીમવામાં આવ્યાં.

કબા ગાંધીને આ સીમાડા કમિટીમાં લોહીનું પાણી કરવું પડ્યું. ભારે મનોમંથન થયું. દરેક રાજ્યને એક સરખો સંતોષ શી રીતે આપવો? બુદ્ધિની ખરેખર કસોટી આવી. કોઈ બાબત જરા પણ નમ્યા તો હુનિયામાં હતા નો'તા થઈ જાય એવી રજવાડાંની ધાક હતી. છતાં કબા ગાંધીએ સંપૂર્ણ સમતોલપણ જાળવ્યું. કોઈની ધાક ધમકીમાં દબાયા સિવાય નીડરપણે તટસ્થ રીતે આપસૂઝથી દરેક રાજ્યનો સીમાડો કાયમ કરી આપ્યો.

કે નાજીભાઈ સાથે હતા ને કાંઈ બોલ્યા નહીં. લેખા હાલીને નાતીલાની જમીન ખોવરાવી. આમ કોઈ ને કહેવાનો વારો આવે માટે હું સાથે નહિ આવું. આપ ખુશીથી પધારો. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે ચારણોની કદર કરી આપવાવાળે આપી છે, માટે તમે એમની જમીન ઓછી ન કરતા. અરે એની ધૂળ પણ એની જ હૃદમાં ખંખેરી નાખજો. એ મીઠાનું ખાતર કહેવાય. જેની હૃદમાં પડયું ત્યાં ખડ પણ સુકાઈ જવાનું છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને પછી સાંકળ માંડજો.'

કબા ગાંધીએ કહ્યું: 'નાજીભાઈ! એવી ભલામણ કરવાપણું હોય જ નહિ. ચારણોને કોઈ ભતનો વાંધો આવવાનો નથી. આમાં કોઈની જમીન લઈ લેવાનો સવાલ જ નથી. આતો એક બીજા રાજ્યની હદ નક્કી કરવાની વાત છે, માટે એ બીક રાખવાનું કોઈ કારણ નથી, અને તમારે સાથે આવવાનું જ છે. જેમ તમે કહેશો એમ કરી આપી ચારણોને રાજી રાખશું. માટે તૈયાર થઈ જાઓ. તમે સાથે હો તો દાયરાને મળ આવે. હું પણ હવે થાકીને ટેં થઈ ગયો છું. એટલે અડપ રહે ને!' આમ કબા ગાંધીએ આગ્રહ કરતાં નાજીભાઈ પણ સાથે ગયા.

રોજવાડાની હદ આવતાં કબા ગાંધીએ કહ્યું કે: 'નાજીભાઈ! હાંકો તમારા ઘોડાને. જ્યાં તમે ઘોડાને હાંકો ત્યાં રોજવાડાનો સીમાડો નક્કી થતો આવે, પછી કાંઈ વાંધો છે?' નાજીભાઈએ ઘોડાને હાંક્યો તે પ્રમાણે વાંસા લગાવતાં જોવા થતા આવ્યા. આમ ચોક્કસ ઘોડો હાંકીને

રોજવાડા નીચે દશથી અગિયાર હજાર વીધા જમીન નાખી ચારણો તો રાજ રાજ થઈ ગયા.

આ વાત રોજવાડાના કેટલાક વયોવૃદ્ધ ચારણો કરતા કે રોજવાડાને આવડો મોટો ગરાસ ત છત્રાવાના નાજીભાઈ લીલા અને કળા ગાંધીનો પ્રતાપ છે. એમ આ વાત સ્વ. મેઘાણુંદ બાપા (લેખકના પિતાશ્રી) કરતા. સ્વ. મેઘાણુંદ બાપા નાની ઉમરે રોજવાડાના સ્વ. જીજીભાઈ નરેલા પાસે ઘણાં વરસ રહી વાર્તા તેમજ બીજી કેટલુંક સાહિત્ય શીખેલા. આવી કેટલીક વાતોનો ઐતિહાસિક પુરાવો નથી હોતો, પણ કહોંપકણું સાંભળવામાં આવી છે તે પ્રમાણે લખી છે જે હોઠાએ સેંકડો વર્ષની વાતો હૃદયપટમાં સાચવી રાખી છે એ વાતોના આ ઐતિહાસિક અંકોડા છે.

આમ કળા ગાંધીએ સીમાડા કમિટીમાં કરેલ કુશળ કામગીરીની દરેક રાજ્યમાં અને એજન્સીમાં ભારે છાપ પડી, ને કળા ગાંધીને પોરબંદરના દીવાન તરીકેની આખા દેશમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી. દરેક રાજ્યે અને એજન્સીએ પણ ખૂબ વખાણ વ્યક્ત કર્યાં. તે વખતે નાજીભાઈ લીલાએ કળા ગાંધીનું એક પ્રશસ્તિ કાવ્ય પણ કહેલ. જે આ પ્રમાણે છે :

ગીત શાણોર

ઓતાણી બંકડા અરજ એતી અખાં
પખાં એય મજબુત ગરમેર પુરો,
કવિયાં આવી ને તુજ આશા કરે,
શેઠ કમચંદ દાતાર શૂરો. -૧

ઓતાણી-ઓતા ગાંધીના વંશના, બંકડા-જવામંદ, અખાં-કહું છું.
પખાં-પક્ષ, ગરમેર-મેર પર્વત સમાન, કમચંદ-કરમચંદ,

મોઢરા વંશમા થયો પારસમણી
 દણીજે કીરતી અચળ દેખી,
 પ્રતાપી કમચંદ ચકન બંધુપણાં,
 પદારથ કલમ ટંકશાળ પેખી-૨

ધરાપર નાણોટી કરોને ધૂખળાં,
 મરદો માયા તણી મોજ માણો;
 અવિચળ દીવાની જગદંબા રાખે આપની
 રજવટાં તમારો ધણી રાણો -૩

દણીજે-પૃથ્વી ઉપર, ચકન-તુલસીદાસ ગાંધી (ઉર્ફે ચકન) કબા
 ગાંધીનો ભાષ, નાણોટી-નાણાવટી, ધૂખળા-આનંદ

આ ચારણી ભાષાનુ શાણોર ગીત આજથી ૩૮ વર્ષ
 પહેલાં શારદા માસિકના સને ૧૯૩૧ના જુલાઈ માસના
 અંકમાં અંપાદક મેઘાણુંદ ખેંગાર ગઢવી એ નામથી
 થયેલ છે.

કબા ગાંધીની દીવાનગીરીના સમયમાં બખરલા
 ગામના મહેરોને ગરાસ બારામાં ભારે મનદુઃખ થતાં રાજ્ય
 સાથે મોટું દંગલ જગાડ્યું હતું. આ વખતે પણ કબા
 ગાંધીને ભારે જહેમત ઉઠાવવી પડી. છેવટે એ બધાને પહોંચી
 વળ્યા અને એમને શિક્ષત આપી. તેથી કેટલાક મહેર લોકો
 પોરબંદરની હદ છોડી જુનાગઢ રાજ્યના ઘેડ વિસ્તારનાં
 રહેવા આવતા રહ્યા, જેમાં છત્રાવા ગામના ખૂંટી મહેર
 આજ સુધી છત્રાવામાં રહીને પોરબંદરની બરખલા ગામની
 જમીનનો ભોગવટો કરે છે.

કયા ગાંધી અંગે જેમ જેમ હકીકતો હાથ પડતી જાય છે તેમ તેમ એમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડતી નવી નોખી વિગતો સાંપડતી જાય છે. રાજાશાહીનો સ્વાતંત્ર દોર દમામ ત્યારે પૂરો થઈ ગયેલો. અંગ્રેજોનું આધિપત્ય આવી ગયેલું પણ નવી અને જૂની રાજસત્તા અને નવી અને જુની પ્રજાલિકાઓનો એક સંઘર્ષ ઉભો થઈ ગયેલો.

સૌરાષ્ટ્રની જુની ઠંકરાતો અને લડાયક કુળો સાવ નામશેષ જવાની તૈયારી ન હતી. એમને પોતાના સ્વતંત્ર મિજાજ અને સત્તા ઉપર તરાપ પડેલી જણાઈ એથી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા જૂથો રૂપે બહારવટાં ખેલાઈ રહ્યાં હતાં. એમાં મુખ્ય તો કાઠી અને વાઘેરોનાં હતાં.

ખીજી બાજુ અંગ્રેજોની રીતરસમથી અને પાશ્વમની સંસ્કૃતિના આક્રમણથી ધાર્મિક આગેવાનો લડકી ઊઠ્યા હતા. એમને ભય લાગવા માંડેલો કે આ તો આપણા ધર્મ અને સંસ્કૃતિને ડુબાડવાનો દોર દમામ છુટો ખેલાઈ રહ્યો છે.

ત્રીજી બાજુ રાજાઓનાં માન અને અપમાન અને રાજવી સત્તાઓ ઉપર વધતા જતા અંકુશથી જુની વફાદારી બળભળી ઊઠી હતી. એમાં સૌથી વધુ માન અપમાન રાજાઓના કારભારીઓને સહન કરવાં પડતાં હતાં. એને પરિણામે એક બાજુથી ખેલાતા બહારવટા સામે પ્રજાના રક્ષણ આપવાનું હતું. સામે પ્રજાને ધર્મ ન હોય એને માટેની લાગણી બળવતર બની હતી તો ત્રીજી બાજુ રાજાઓ અને કારભારીઓ બેસતી અંગ્રેજ સત્તા સામે પોતાના માન સ્વમાન કેમ બળવવા તેની ચિંતા સેવતાં હતાં.

૧૮૫૭ના બળવાને એકાદ વરસ માંડ વીત્યું હશે પણ વાઘેરોના બહારવટાં પાછળ અણપ્રીછ્યું એજ બળકામ કરી રહ્યું હતું ત્યારે કાઠિયાવાડના રજવાડાના ચક્રોરકારભારીઓના દિલમાં પહેલ વહેલાં રાજવી સંઘ અથવા તો કોઈક સંયુક્ત રાજકારભાર ઊભો કરીને અંગ્રેજોના રાજ અધિકાર ભરખી રહેલા અમલ સામે રક્ષણ મેળવવાની હિલચાલ પણ શરૂ થયેલી.

૧૯૩૦ પછી દેશી રજવાડાઓમાં જવાબદાર રાજતંત્રનાં આંદોલન શરૂ થયાં ત્યારે આવી કોઈક સંયુક્ત રાજતંત્ર પ્રથા ઊભી કરવાના વિચારો વહેતા થયેલા, એક બાબુથી મરહુમ જામ સાહેબની જામ બુથ યોજના રૂપે અને બીજી બાબુથી એની વિરૂદ્ધમાં ગિરાસદારી રક્ષણની એજન્સી 'શેટોક યોજના' રૂપે. પણ કબા ગાંધીના કારભારની વિગતો જોતા લાગે છે કે આવા વિચારો ૧૮૫૭ના બળવા પછી કાઠિયાવાડમાં કબા ગાંધીના કાળમાં જ શરૂ થયેલા. મળી આવેલી વિગતો એનું સમર્થન કરે છે.

બીજી બાબુ ધર્મ રક્ષણ માટેની હલચલ પણ શરૂ થઈ ગયેલી તે પણ એમના જીવન અંગે મળી રહેલી વિગતો જોતાં જણાય છે.

એટલે એ વખતના મુત્સદી કારભારીઓ માત્ર રજવાડા જ કેળવતા નોકરો ન હતા પણ આવી રહેલા યુગને દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચારનારા રાજકારણપટુ અને ધર્મ સંરક્ષક પણ હતાં. નવા વિચારો અને પ્રગતિનો આરંભ એમના થકી થયેલો.

ત્યારે કળા ગાંધીના જીવનની દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તેઓ જેમ કુશળ કારભારી હતા તેમ મેર, વાઘેર અને લડાયક કોમોના અસંતોષ સામે એમના બહારવટા સામે રાજ્યનું રક્ષણ કરનારા વીરપુરુષ પણ હતા.

સાથે સાથે ધર્મ તે અંગત વિષય ન રહેતાં પ્રજાકીય દ્રષ્ટિએ વિચારનારા સૌરાષ્ટ્રના સમાજ જીવનના આદિ વિચારક પણ હતા.

સૌથી વધુ ગંભીર પ્રશ્ન એમણે ઉપાડેલો તે સૌરાષ્ટ્રના કોઈક પ્રકારના સંયુક્ત રાજ સંઘનો. નરેન્દ્ર મંડળની રચના તો એ પછી સવાસો વર્ષ બાદ થયેલી. આ જોતાં તે રાજપુરુષ કેટલી દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

અને આ સંયુક્ત રાજસંઘની પ્રવૃત્તિ તો તે કાળે અંગ્રેજો સામે કરવામાં કેટલા જોખમ રહેલાં હતાં તે આપણે સમજી શકીએ છીએ.

કારણ કે હાલતાં હરકોઈ રાજ્યને ખાલસા કરી નાખતા અને કારભારીઓને તો કાળા પાણીની જ સજા થાય. આટલું સાહસ કરવા પાછળ એમને કંઈ પરિસ્થિતિએ ફરજ પાડી હશે તે વિચારવા જેવું છે. ત્યારે રાજ્યોમાં એકતાનો તો કોઈ વિચાર કરી શકે તેવો સ્થિતિ ન હતી. કારભારીઓના તકિયા નીચે ખટપટ, ફરેબ અને ઠેકાણું પાડી દેવાની સુરંગો ચંપાતી. રાજની લાગણીઓ અસ્થિર રહેતી. એની વચ્ચે કળા ગાંધી સર્વદેશીય રીતે વિચારતા એક બહાદુર રાજપુરુષ ઉપરાંત સમાજધર્મના સંરક્ષક તરીકે મળી રહેલી વિગતો જોતાં માણમ પડે છે.

સંવત ૧૯૧૪માં શ્રી નયનસુખરાય વિ. મજમુદારે લખેલા ગ્રંથમાંથી શ્રી સુરતરાય અંબાઈદાસ વસાવડા એ લખેલા જુનાગઢના અનંતરાય દિવાનના સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંતમાંથી અને શ્રી જ. પુ. જોશીપુરાએ લખેલા મણીશંકર ક્રીકાણીના જીવન ચરિત્રમાંથી આ હકીકતો સાંપડે છે. એમાં આપેલા આવરણો નીચે મુજબ છે.

ઓખાના વાઘેરો ઈ. સ. ૧૮૫૮માં જ્યારે બહારવટે નીકળ્યા ત્યારે પોરબંદરની વસ્તીના રક્ષણ માટે પુરતો બંદોબાસ્ત રાખ્યો હતો. વાઘેરોનું આશ્રય સ્થાન ખાસ કરીને બરડાનો ડુંગર હતો. એટલે બરડા ડુંગરને ફરતી ગીસ્ત ગોઠવવામાં આવી હતી. પોરબંદરનું માધવપુર ગામ ઘણું જ ધનાઢ્ય ગણાતું. તેમાં ઘણા માલદાર વેપારી રહેતા એટલે ત્યાં પણ પૂરતો ચોકીપહેરો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો, ચાલીસ સંધી જૂવાનો માધવપુરનું ખડે પગે રક્ષણ કરતા. ઓખામાં રેસિડન્ટ રાઈસ સાહેબ બલોચની ફોજ લઈને પડ્યો હતો. દ્વારકામાં અમરેલીના મુખા રૂઘનાથરાય મજમુદાર પડાવ નાખીને પડ્યા હતા. અને પોરબંદર તરફ કબા ગાંધી. આમ ચારે બાજુ પુરતી તકેદારી રાખી હતી છતાં વાઘેરોએ માધવપુર ભાંગીને માધવરાયના દર્શન કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરેલી.

કબા ગાંધી માધવપુર હરવખત જાતે જઈને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરતા તે હકીકત પુરવાર કરતો કબા ગાંધીએ રૂઘનાથરાયને દ્વારકા મુકામે એક પત્ર લખેલ જે આ પ્રમાણે છે:

સ્વસ્તશ્રી દેવ દ્વારકાં મહા મુગત પુરી શુભસ્થાને
 સકલ ગુણ બાણ સરવે ઉપમા બિરાજમાન સદા રાજમાન
 રાજેશ્રી મુરખી રૂઘનાથરાયભાઈ ગૌવરીદાસની સેવામાં
 મુકામ માધવપુરથી વિનંતી કબા ઉત્તમચંદના દંડવત
 સેવામાં પોયે....આપનો શુભ પત્ર ચૈત્ર વદ ૨ નો લખો તે
 આવો તેમા વડોદરાના અમરેલીથી માણસો આવતાં ખપ
 નથી ને રાજકોટ દરરોજ કાગળ બાય આવે છે તેથી આ
 તરફ ન મોકલતા, ખરડામાં બંદોબસ્ત રાખવા વિશે લખું...
 તો ગીસ્ત વગેરે પકો બંદોબસ્ત રખાવેલ છે તે બાણવું....
 વળતો પત્ર કામ કાજ લખશે કશી જુદાઈ ન બાણવી
 એજ.

શા. ૧૯૧૪ ના ચૈત્ર વદ ૭ સોમવાર
 નોટ :- લેખક નયનસુખરાય વિ. મજમુદાર પા. ૩૪૫

વાઘેરો માટે આટલી આટલી તકેદારી રાખતા પણ
 તેમનું જોરજોર ખૂબ જ વધી ગયેલું. આખા વિસ્તારમાં ફે
 ફાટી ગઈ ત્યારે પોલીસીકલ એજન્ટ કીનલોક ફાળસે
 વાઘેરોને જોર કરવા માટે દરેક રાજમાંથી લશ્કરની મદદ
 માગી. રાજકોટથી પરબારા કુતિયાણા થઈને ચડાઈ કરવાની
 ગોઠવણ કરી.

વાઘેરો આભપરા ડુંગરમાં આશરો લઈને પડ્યા
 છે, જરાપણ મચક આપતા નથી, એટલે કેપ્ટન એન ખાસ
 ફોજ લઈને ચડ્યો તે વખતે તેમની મદદમાં જૂનાગઢથી
 શેઠ દેવસી કરસનજી ૭૦૦ માણસની ફોજ લઈને આવ્યા.
 જામનગરથી ૧૦૦૦ માણસની ફોજ આવી. પોરબંદર

અને ગોંડલથી ૬૦૦ માણસની ફોજ લઈને કરમચંદ ઉત્તમચંદ ગાંધી આવ્યા, તેમજ ૧૨૦૦ માણસનું લશ્કર સરકારનું. આમ ૩૫૦૦ માણસના લશ્કર સાથે કેપ્ટન એન સંવત ૧૯૧૬ના માગશર વદી રવિવારના પ્રભાતમાં આભપરા ઉપર ચડી આવ્યો ને હુમલો કર્યો, ત્યારે જૂનાગઢના સૈન્યની સરદારી દીવાન અનંતજી અમરચંદે લીધી હતી. તે સવારના પહોરમાં નળજરની કેડી ઉપરથી વાઘેરો ઉપર ત્રાટક્યો. થોડા કલાકની લડાઈ ચાલીને પછી વાઘેરો આભપરો છોડીને લાગી છૂટ્યા તે વખતે અનંતજી દીવાનની વીરતાને બિરદાવતા રામ વીરા નામના રાવળે દોહા કહેલ.

આભપરેથી ઉડ ગયે વાયસ સમ વાઘેર
નરસી નામ ઉચારકે અનંત ગ્રહી શમ શેર

નોટ :- અનંતરાય દિવાનનું સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંત
લેખક સુરતરાય અબાષદાસ વસાવડા

ઈ. સ. ૧૮૬૫ જાન્યુઆરી માસમાં પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ આર. એચ. કીટીંગે તરેહ તરેહના સંઘા તથા જોવા લાયક સામાન મગાવી રાજકોટમાં મેળો ભરેલ તે જોવા માટે દેશાવટી સંસ્થાનોમાં જૂનાગઢથી ગોંડલથી ઝીલા પુરબંદરથી કબા ગાંધી લીંબડીથી ભગવાનલાલભાઈ નગરથી મણિશંકર વૈદ એમ મુતસદીઓ, પટેલીઆ લઈ આવતા આશરે પંદર દિવસ મેળામાં રહેલ.

નોટ :- સાર્વભૌમ સત્તા અને મજમુદારો
લેખક : નયનસુખરાય વિ. મજમુદાર પા. ૨૪૫

તે સિવાય કળા ગાંધીએ કાઠિયાવાડની પ્રજામાં નવું જોમ જિલ્લું કરી જોરદાર કાંતિ લાવી બ્રિટિશ સત્તાનાં મૂળીયાં બાજરાં કરવાની પ્રવર્તી પથ હાથ ધરેલી.

સંવત ૧૯૨૯માં તમામ રાજકારભારીઓએ સાથે મળીને રાજકોટમાં મંત્રી પરિષદ નામે સભાની સ્થાપના કરેલી તેમના દ્વારા કાઠિયાવાડના સંયુક્ત રાજ તંત્ર હયાતીમાં લાવી રાજ સંઘ જિલ્લો કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવેલો તેમજ આપણી સંસ્કૃતિ બ્રિટિશ અધિકારીઓના સંસર્ગથી નષ્ટ થતી બચાવવા માટે પણ આ સભાએ સારો એવો પ્રયત્ન કરેલ આ સભાના મુખ્ય કાર્યકર્તા આ પ્રમાણે હતા ભાવનગરના ગંગા યોજા તથા ગોકળદાસ ઝાલા જૂનાગઢના નરસી પ્રસાદ બુચ બાપુભાઈ દયાશંકર (અનંદશંકર ધ્રુવના પિતા) તથા મુકુન્દરાય મણિરાય સુરતવાળા તથા મણીશંકર કીકાણી કૃષ્ણજી લક્ષ્મણ જામનગરના ભગવાનજી કામદાર અને પોરબંદરના કળા ગાંધી આ સર્વે ગૃહસ્થોએ મળીને ધર્મ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આમ જનતામાં ફેલાવવા તમામ ધર્મ અંથોનું ગુજરાતી ભાષામાં સંપૂર્ણ કે સાર રૂપ ભાષાંતર કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરેલો.

નોટ :- મણીશંકર કીકાણીનું જીવન ચરિત્ર લેખક જ. પુ. જોશીપુરા

આમ કબા ગાંધીએ પોરબંદર રાજ્યના અનેક પ્રશ્ન ઊકેલ્યા. ચોવીસ પચીસ વરસ દીવાનપદે રહી વ્યવસ્થિત રાજ્ય વહીવટ ચલાવી દેશમાં ખૂબ ખ્યાતિ મેળવી.

આ સમયમાં એક બહુ જ દુઃખદ બનાવ બની ગયો. મહારાણા વિક્રમાતજના યુવરાજ માધવસિંહ કુંવર ભાવસિંહને ઘોડીએ રમતા મૂકી સંવત ૧૯૨૪માં એકાએક અવસાન પામ્યા.

આ વખતે મહારાણા વિક્રમાતજ યુવરાજ માધવસિંહજી તથા દીવાન કબા ગાંધીને રાજકારભાર સોંપીને જાત્રાએ ગયેલા. યુવરાજ પાસે હજુરી લખુ ખવાસનું ભારે ચલણ હતું. લખુ ખવાસ જેટલું કહે એટલું જ માધવસિંહ કરતા. લખુ ઘણો જ ખટપટી અને સ્વાથી માણસ હતો. એણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માધવસિંહને દારૂડીઆ બનાવીને પાયમાલ કરી નાખ્યા. તે એટલે સુધી કે લખુની પરવાનગી સિવાય કોઈ કુટુંબીજન પણ માધવસિંહને મળી શકતા નહીં. દિવસ રાત દારૂના નશામાં જ પડ્યા રહેતા. એમાં નબીઅત એકદમ લથડી ગઈ છતાં લખુએ કોઈ વૈદ હકીમને પણ યુવરાજ પાસે જવા દીધા નહિ. છેવટે એમાં જ એમનું મૃત્યુ થયું. માધવસિંહના મૃત્યુ વખતે એમનું કોઈ કુટુંબીજન પાસે નહોતું પણ એમનાં રાણીને પણ લખુએ પાસે જવા દીધેલ નહિ.

યુવરાજને બીમારી વધી ગઈ છે એવી વાત છાની રીતે યુવરાણીને જાણવામાં આવી ત્યારે સમાચાર પૂછવા ગયાં તો : 'લખુ ખવાસ યુવરાજ પાસે જવાની ના પાડે

છે અને કહે છે કે આરામમાં છે, કોઈને પાસે જવાની કે જગાડવાની ના પાડી છે. માટે આપ પાસે નહિ જતાં.'

યુવરાણીને શંકા દઢ થતાં બળબળીથી પથારી પાસે જઈને જુએ છે તો યુવરાજ માધવસિંહ પલંગમાં મરેલ પડ્યા હતા. આ દૃશ્ય જોઈ યુવરાણીએ તરત જ હીવાન કબા ગાંધીને દુઃખદ સમાચાર આપ્યા. એટલે કબા ગાંધીએ ભરખ મોકલી લખુ ખવાસને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધો ને રાણા વિક્રમાતજને લગ્ન મુકામે યુવરાજના અવસાનની ખબર આપી.

વિક્રમાતજ જત્રાથી આવ્યા એવા લખુ ખવાસ ઉપર કોપે લરાણા. લખુ ખવાસના જાહેરમાં નાક કાન કપાવીને બે ડોળ બનાવ્યો. લખુ તો હવે જીવવા જેવો રહ્યો નહીં જેથી મેડીએથી પડતું મૂકીને મરણ પામ્યો.

એજન્સી તો વિક્રમાતજની કસુરની વાટ જોઈને જ બેઠી છે. કારણ કે વિક્રમાતજએ આજ દિવસ સુધી એનું ગાંઠયું નથી, તો પણ થાબડલાણા કરીને આધું આધું ઠેલ્યે જતી તેમાં તેમની સુતસહી હતી. એક તો આવતી સત્તા છે. કાંઈ પણ ઉતાવળાં પગલાં લે તો બધાં રાજ્યમાં બળ-ભળાટ મચી જાય. પણ હવે તો વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે, એટલે રજવાડામાં ધાક બેસાડવાની જરૂર જણાતાં પોલીટીકલ એજન્ટે વિક્રમાતજના આ શુના બદલ પોરબંદર રાજ્યને પહેલા વર્ગમાંથી બિતારીને ત્રીજા વર્ગમાં મૂકી દીધું અને રાણા વિક્રમાતજ ઉપર લખુના ખૂનનો આક્ષેપ મૂકી પદબ્રજ કરવાની હીલચાલ બિલી કરી.

એજન્સીના આવા જોહુકમી વરતાવથી પોરબંદરની જનતાને ભારે દુઃખ થયું. કારણ કે રાણા વિક્રમાત્મ પ્રત્યે એમને ભારોભાર માન હતું. વિક્રમાત્મના જીવનમાં પ્રજાને અમંતોષ થાય કે લાગણી દુખાય એવું કશું કલક્ષણ હતું નહીં.

પોરબંદર રાજ્યને ત્રીજા વર્ગમાં મૂક્યું છતાં રાણા વિક્રમાત્મએ એજન્સીની લાચારી કરીને પહેલા વર્ગમાં મૂકવાની કોઈ અરજ અહેવાલ કર્યા નહોતા. તે માનતા હતા કે સરકારે મને ગેર ઈન્સાફ આપ્યો છે. લખુ ખવાસ જેવા નાલાયક અને હરામખોર માણસને મેં મારી નાખ્યો હોત તો પણ વ્યાજબી હતું. આવા અધર્મી માણસને શિક્ષા આપવાની રાજ તરીકે મારી ફરજ હતી. મેં આપેલી શિક્ષાને વ્યાજબી ગણાવી જોઈએ એને બદલે મને ગુનેગાર ગણે છે.

આમ પોરબંદર રાજમાં એજન્સીની દબલગીરી થઈ. યુવરાજ માધવસિંહનું અવસાન અને રાણા વિક્રમાત્મની એજન્સી સામેની જાદુ ક્યારે શું કરી બેસે તે કંઈ જાણ નહીં. આમ એક સાથે ત્રણ ચાર કારણ ઊભાં થતાં કબા ગાંધીનું મન પોરબંદરમાંથી ઉચક થઈ ગયું. જે રાજની પોતે વરસો સુધી તનમનથી સેવા કરી એ જ રાજ્યની આબરૂ પોતાના વહીવટ દરમ્યાન જોખમમાં સુકાય તો એમની જીવનભર કરેલી ઉજ્જળ કારકીર્દી ઉપર પાણી ફરી જાય એવી દહેશત લાગી આવતાં થોડો વખત મન વિના ચલાવ્યું ને પછી નાનાભાઈ તુલસીદાસ (ઉર્ફે ચકન) ગાંધીની પોરબંદરના દીવાન તરીકે નિમણૂક કરી પોતે છૂટા થઈને રાજકોટ આવતા રહ્યા.

[૫]

તુલસીદાસ ગાંધી ને લેલી સાહેબ

તુલસીદાસ ગાંધી વહિવટ કુશળ અને નિષ્ઠાવાન ગાંધીકુળના વારસદાર હતા. મોરનાં ઇંડાને ચીતરવાં થોડાં પડે ? કયા ગાંધીના પગલે પગલે એમણે ચ રાજવહિવટને પોતાની આગવી સૂઝબૂઝથી હીપાવવા માંડ્યો. વળી વેપાર વણજનાં અનુલવી. એમણે પોરબંદર રાજમાં ઉદ્યોગોની શરૂઆત કરી. વેપાર વણજ વ્યવસ્થિત કર્યા. રાજના અને પ્રજાના સાચા સલાહકાર બની રહ્યા અને પોરબંદર રાજને આબાદીને પંથે મૂકી દીધું.

પણ એજન્સીનો લાલ ડોળો આ બધું સાંખી ન શક્યો. એને તો કથળેલો કારભાર ભેઘતો હતો. જેથી રાણા વિક્રમાતજી માથે હાથ ઉપાડી શકે. વિક્રમાતજીનું માનલંગ કરવાના રસ્તા એજન્સી ખોળ્યા જ કરતી હતી.

છેવટ સુધારાને નામે બહાનું આગળ ધર્યું કે કયા ગાંધી અંગ્રેજી લણેલા નહોતા પણ એમની લાંબા વખતની

સેવા ધ્યાનમાં લઈ અમે ચાલવા દીધું. પણ હવે એ નહિ ચલાવી લેવાય. તમારા રાજમાં હવે અંગ્રેજી લાલેલો દીવાન રાખવો પડશે, અને તે પણ એજન્સીની ભલામણ મુજબનો જ.

કંટીલા વિક્રમાતજીએ એજન્સીની ડખલ કદી સાંખી ન હતી. તે હવે કેમ સાંખે ? લખી દીધું એજન્સીને “કે રાજ મારું છે. એમા કેને દીવાન રાખવો ને કેને ન રાખવો એ મારી સત્તાની વાત છે. એમાં એજન્સીએ દખલ-ગીરી નહિ કરવી જોઈએ”

વિક્રમાતજીના જવાબથી એજન્સી રાષ્ટ્રે ભરાણી. અંગ્રેજી મુત્સદ્દીગીરીએ પોરણદર રાજ વહિવટના વાંધા વચકા કાઢીને પોતાના માણસને બેસાડવા આગ્રહ રાખ્યો. વિક્રમાતજી એની સામે ઘણા જૂઝ્યા પણ એજન્સીએ અંગ્રેજી લાલેલો રઘુનાથરાવને દીવાનપદે અને નગીનદાસને નાયબ દીવાનપદે પરાણે બેસાડી દીધા. એથી વિક્રમાતજીએ તુલસી-દાસ ગાંધીને પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે પોતાની પાસે રાખી લીધા.

એજન્સીએ રાખેલા દીવાનો વિક્રમાતજીને પરાણે સ્વીકારવા પડેલા પણ દિલ અવળું થઈ જઈ ચુકું. એટલે નવા દીવાનોની એક પણ વાત સ્વીકારવાનો ઇન્કાર જ કરતા રહ્યા, રાજવી સંમતિ વગર રાજકાજના કાગળ આગળ કેમ ચાલે ? એટલે કારભાર માંડ્યો કથળવા. ખટપટ જામી પડી. દીવાને વિક્રમાતજીના મનસ્વીપણાની ફરિયાદો એજન્સીમાં ઠરવા માંડી. વાત વધી પડી.

એજ-સીને એ જ ભોધતું હતું, એટલે હજુરી લખુ ખવાસના ખૂનનો અને બ્રિટિશ હકુમતનું અપમાન કરવાના આરોપો ઊભા કરી દેને વિક્રમાતજને પદબ્રજ કર્યા. લેલી નામે એક ગોરા અમલદારને પોલીસ પાર્ટી સાથે પોરબંદરનો કબજો લેવા મોકલ્યો. લેલીએ પોલીસ પાર્ટી સાથે આવી પોરબંદર રાજનો કબજો લઈ લીધો. વિક્રમાતજને કાઠિયાવાડ બહાર મોકલી દઈ સત્તાની આંખ તળે રાખ્યા. લેલીને પોરબંદર રાજના એડમીનીસ્ટ્રેટર-વહિવટકર્તા તરીકે નીમ્યા.

લેલીએ રાજવહિવટ સંભાળ્યો. એને વહેમ ગયો કે આ બધી ખટપટ પાછળ રહીને તુલસીદાસ ગાંધીએ કરી છે. એટલે એમને અસ્તરફ કર્યા.

લેલીએ અંગ્રેજ હકુમત પ્રમાણે રાજકાળમાં ફેરફાર કરવા માંડ્યા. સુધારા તો હરહંમેશ રૂઢિગત પ્રણાને આકરા જ લાગ્યા છે લેલીએ સિલ્કાનાં ચલણ ફેરવ્યાં. તોલ માપવ્યવસ્થિત કરી તોલ માપ નક્કી કર્યા. આ નવા ફેરફારથી અલણુ પ્રણ સુંઝાણી. પોરબંદરની ખાસલો તો લેલી સાહેબના રાક્ષા ગાવા માંડી.

રાણાનો ગઢડો લેલીડે લીડો,
પાલી પોવાલા વારે ચરાવિયાં,
છાબરીનો ચલણુ કીડો-રાણા

કોરી ને ડોકરાં વારે ચરાવીયાં,
બાડલા રૂપિયો કીડો-રાણા

બંગલા મેડિયું પાડી કરીને
સા'બ કરે મારગ સીઠો-રાણા

બાપુ ભાવુભા ગાડીએ આવહે,
સા'બ લેહે મારગ સીઠો-રાણા

લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધીને તો ખરતરફ કર્યા
પણ વહીવટ સમજવામાં ભારે મુશ્કેલી પડવા લાગી. જે
અમલદારને પૂછે તો સૌ એમ કહે કે “એ તો તુલસીદાસ
ગાંધીને પૂછા, તે સિવાય સાચી વાત નહિ સમજાય.”

લેલી સાહેબ ચતુર અંગ્રેજ. ધીરે ધીરે ચક્રોર નજરે
તપાસ્યું તો સમજી ગયો કે પોરબંદર રાજ્યની આબાદી તો
ગાંધી કુટુંબને જ આભારી છે. જેમ જેમ અનુભવ કરતો
ગયો તેમ તેમ એને જણાયું કે તુલસીદાસની સહાય રાજ
વહિવટમાં ઘણી જરૂરી છે. એટલે તુલસીદાસ ગાંધીને પાછા
બોલાવી લીધા. જેટલા મહિના નોકરી ઉપરથી ઉતારી
નાખેલા એટલા મહિનાનો પગાર ચાલુ ગણીને ‘મેર સેટલ-
મેન્ટ ઓફિસર’ તરીકે નિમણૂક કરી દીધી.

તુલસીદાસ ગાંધીને પાછું સ્થાન આપ્યા પછી લેલી સાહે-
બને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં. પછી તો અગત્યના ઘણા બધા
કામો તુલસીદાસ ગાંધીને પૂછીને જ થવા લાગ્યાં. લેલી
સાહેબનો વહિવટ જે વખણાયો તે અંગ્રેજ અધિકારીની
ચતુરાઈ અને તુલસીદાસ ગાંધીની કાર્યદક્ષતાને આભારી હતા.

આમ તુલસીદાસ ગાંધીએ સંવત ૧૯૪૪ની શ્રાવ
સુધી પોરબંદર રાજ્યની નિષ્ઠાપૂર્વક નોકરી કરીને નિવૃત્ત

થયા. જે લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધીને ખટપટી ગણીને
ખરતરફ કર્યા હતા એ જ લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધી વિષે
ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપીને માસિક રૂપિયા ૫૦નું પેન્શન બાંધી
આપ્યું.

લેલી સાહેબે એ વખતના ગેઝેટમાં અંગ્રેજીમાં જે
અભિપ્રાય આપેલો તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે :

ન્યારે હું પોરબંદર આવ્યો ત્યારે તુલસીદાસ
ગાંધી રાણા સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા. આજમ
તુલસીદાસ જોતમચંદ ગાંધી પોરબંદર હાઈનેસના ચીફ
કારભારી તરીકે પણ ધણા વરસ રહ્યા. બે વરસ પહેલાં
મેરોના કેસમાં કોર્ટમાં મને ઉપયોગી મદદ કરી હતી.
એમણે કારભારી તરીકે જે જે કામ કર્યાં છે એનું એમને
સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. પોતે જે કાંઈ કામ કરતા કે સલાહ
આપતા તે કોઈ ભેદભાવ વિના અને સ્ટેટના હિતચિંતક
હોય તે રીતે કરતા. એમના ઉપર અગાઉના વખતમાં જે જે
આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યા હતા તે બધા એમને માટે જરાય
વ્યાજબી નહોતા તેમ હું સમજી શક્યો છું. એમના
ઉપર અનેક આક્ષેપ મૂકવામાં આવેલ હોવા છતાં
તેઓ ધણા જ સ્વચ્છ રહી લાંબા વખત સુધી પોતાના
રાજની ખુમારી જાળવીને નિષ્કાપૂર્વક સેવા કરી છે. એમણે
ઉદ્યોગમાં પણ સાફ ધ્યાન આપ્યું છે. એમને ઉદ્યોગનું
સાફ જ્ઞાન છે. વેપારી તથા રાજ્યની એક સરખી ચાહના
મળવી છે. અત્યારે તેઓ રીટાયર થતાં મેરોનું સોંપેલું કામ
કાળજીપૂર્વક પૂર્ણ કરી આપ્યું છે. એમને માસિક રૂપિયા

૫૦ તું પેન્શન જાંધી આપવામાં આવે છે.

જીન ૫ : ૧૮૮૮
એફ. એસ. પી. લેલી
એડમિનિસ્ટ્રેટર પોરબંદર

આ લેલી સાહેબના અમલ દરમિયાન વિદ્યાર્થી અવ-
સ્થામાં ગાંધીજી પણ એક વખત એમની પાસે અરજ કરવા
આવેલા. ગાંધીજીને બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માટે વિલા-
યત જવાનું તો નક્કી થઈ ગયું પણ પહોંચવું શી રીતે ?
કળા ગાંધીએ ત્રણ ત્રણ રાજની દીવાનગીરી કરી છતાં
ગાંધીજીને વિલાયત મોકલી શકે એટલા પૈસાની ઘરમાં
બેગવાઈ ન હતી. પોતાને જેટલો પગાર મળતો એ બધો
ઘર ખર્ચમાં વપરાઈ જતો.

આથી પોરબંદર રાજ્ય તરફથી લોન કે સ્કોલરશીપ
જે કંઈ મળી શકે તે મેળવી આપવા પોતાના નાનાભાઈ
તુલસીદાસ ગાંધી ઉપર લલામણુ કરી ગાંધીજીને
રાજકોટથી પોરબંદર મોકલેલા તુલસીદાસ ગાંધી સાથે
ગાંધીજીએ બે ત્રણ વાર લેલી સાહેબને મળીને અરજ અહે
વાલ કરેલા પણ કંઈ સગવડ મળેલી નહિ

લેલી સાહેબના કારભાર દરમિયાન પોરબંદરની એક
મીઠી નામની ખારવણનો ઉલ્લેખનીય પ્રસંગ બની ગયો.

મીઠી ખારવણનો ઘણી ઘણા વરસ સુધી હજુર પેલે-
સમાં પટાવાળા કે હમાલ જેવી નોકરી કરતાં ગુજરી ગયો.

લાંબા વખતની એની નોકરીને ધ્યાનમાં લઈ લેલી સાહેબે
 મીઠી ખારવણને પેન્શન બાંધી આપ્યું. આ પેન્શનની રકમ
 લેવા જ્યારે મીઠી ખારવણને ખોલાવી ત્યારે મીઠી પુછે છે કે:
 ‘આ પૈસા શેના આપો છો ?’ તો કહે.

‘તારા ઘણીની નોકરીનું પેન્શન બાંધી આપ્યું છે.’

મીઠી કહે: ‘એવા હરામના પૈસા અમે ન લઈએ. મારાં
 છોકરાંવની કાયા હરામની થઈ જાય. નોકરી કરી એટલા
 વખત પગાર લીધો. હવે નોકરી કરવાવાળું કોઈ નથી ને હું
 એ પગાર કેમ લઉં ? મારે નથી જોઈતા. જો આ પૈસા
 પાછા ભરવાના હોય તો જ લઉં છોકરા હમણા કમાતા
 થઈ જશે એટલે ભરી દઈશ. આવા ધરમાદાના પૈસા અમે
 ન ખાઈએ. ગમે ત્યાં મજૂરી કરીને પેટ ભરીશ ને છોકરાને
 મોટા કરી દઈશ.’

નાના માણસની મનમોટાઈનું આ એક અજબ ઉદાહ-
 રણ પુરું પાડે છે. આવા ભાગલે ભુતડાંને આભને ઓળે
 જીવન જીવનાર માણસો જાતમહેનતથી કમાણી ખાવામાં
 કેવું સદ્ભાગ્ય માને છે ?

કબા બાંધીએ પોરબંદરની દિવાનગીરીનું રાજનામું
 આપી રાજકોટમાં કાયમી વસવાટ કર્યો એ અરસામાં રાજકોટ
 ઠાકોર ખાવાજીરાજ ઉમરલાયક થતાં એજન્સીએ રાજકોટનું
 મેનેજમેન્ટ ઉઠાડી ઠા. ખાવાજીરાજને ગાદી સુપ્રત કરી. પણ
 ઠાકોર હતા જીવાન. હજી રાજકોરભારનો અનુભવ નહિ.

એટલે એજન્સીએ કોઈ બાહોળ દીવાન મુકવા ધાયું

પોલીટીકલ એજન્ટ જહોન ડબલ્યુ વોટસનને ખબર મળ્યા કે કબા ગાંધી પોરબ દરની દીવાનગીરી છોડી રાજ કોટ આવી વસ્યા છે એટલે કબા ગાંધીને દીવાનપદે રાખવા ઠા બાવાજીરાજને સલામણ કરી વોટમનની સલામણ મુજબ સ વત ૧૯૨૬મા માસિક રૂપિયા ૩૦૦ ના પગારથી રાજકોટ રાજ્યના દિવાનપદે નીમાયા

આ દિવસોમા વાકાનેર મોરબી વચ્ચે મીમાડાનો ઝગડો ચાલે વાકાનેર રાજ બનેસિ હજી મોરબીના ભાણેજ ધાય પણ મોરબી ઠાકોર રવાજના અવમાન બાદ વાઘ જેવા ઠાકોર વાઘજી ગાદીએ આવેલા જરાય નમતુ ન મેલે એવા બેય રાજના અમલદારો બાઈ પી ધરાણા છે પણ વાઘાનો ઉકેલ આવતો નથી વાકાનેર ગજ બનેસિ હજીને ધયુ કે કબા ગાંધી આવે તો કનિયો પતાવી શકે એટલે રાજ બનેસિ હજીએ રાજકોટ રાજ પાસે કબા ગાંધીની માગણી કરી

વાકાનેર અને રાજકોટને મારા સ બ ધો એ સ બ ધો તો પછી લોહીની સગાઈમા પરિણમ્યા ઠાકોર બાવાજીરાજે ખુશીથી હા પાડી એટલે કબા ગાંધીના રાજકોટની દીવા નગીરીના તમામ હકકો કાયમ રાખી ત્રણ વરસની મુદત માટે વાકાનેર લોન મરવીસનુ કબા ગાંધીએ કબુલ રાખ્યુ

કબા ગાંધીએ રાજ બનેસિ હજી સામે શરત મુકી કે

‘રાજ વહિવટમાં મારા કામકાજમાં કોઈ દબલગીરી ન થાય. એવું થશે તો હું એ જ ઘડીએ છુટો થઈ જઈશ. અને ત્રણ વરસનો પગાર ત્યારે એક સાથે ચુકવી આપવો પડશે.’

આ શરત વાંકાનેર રાજ સાહેબે કબુલ રાખી. આમ કબા ગાંધીએ વાંકાનેરનું દીવાનપદ સંભાળ્યું અને રાજકોટની દીવાનગીરી નાગર ગૃહસ્થ જટાશંકર જગજીવનને સોંપવામાં આવી.

કબા ગાંધીએ વાંકાનેર દીવાનગીરીનો ચાર્જ લેવાની સાથે જ સીમાડાની તકરારનો અભ્યાસ કરી જઈને કામ હાથમાં લીધું. જેમણે જામનગર, પોરબંદર, જુનાગઢને માંગ-રોજ રાજના વર્ષો જુના સીમાડાના વાંધા પાર પાડી કાયમી હદ નક્કી કરી આપેલો એમને મન વાંકાનેર મોરબીની સીમાડાની તકરાર કોઈ બહુ મોટી વાત ન હતી. થોડા જ સમયમાં તકરાર પાર પાડી બેચ રાજ્યનું સમાધાન કરી આપ્યું. એ પછીથી મોરબીની રેલવે વાંકાનેરની હદમાંથી રાજકોટ સુધી લંબાતાં એના પુલ અને જમીનનો ઝગડો પચાસેક વરસ સુધી ચાલેલો.

આમ કબા ગાંધીને વાંકાનેરમાં અગિયારેક મહિના થતાં વાંકાનેર રાજસાહેબ સાથે શરતભંગનો પ્રસંગ જિલ્લો થઈ ગયો.

વાંકાનેર રાજની ભાગબટાઇની હરરાશ કરવાની હતી. (ઉપજના રાજ ભાગની) એ વખતમાં દીવાનો રાજને

પૂછ્યા સિવાય કશું કરી શકતા નહિ. પણ કબા ગાંધીએ
 પોતાના અધિકારની રૂએ આમપાસનાં રાજ્યોની ઉપજના
 ભાગેની મેળવણી કરી ને જન્મની હરણ કરી નાખી.

રાજ બનેસિંહજીને થયું કે વેપારીઓને પૂરા
 તાબ્યા વગર એટલે કે રાજની શેઠ શરમમાં ખેંચ્યા વગર
 હરણ થઈ છે એટલે જોઈ એ તેટલા ભાવ ઉપજવી શકાયા
 નથી. એટલે પોતાની હાજરીમાં હરણ કરવાની ઇચ્છા
 કબા ગાંધીને જણાવી.

કબા ગાંધીને માહું લાગ્યું. પોતાના અધિકારમાં
 રાજની દખલગીરી લાગી. એટલે રાજ સાહેબને કહેવરાવ્યું
 કે “ફરીથી હરણ થાય નહિ. જે કાંઈ કયું” છે તે વિચાર-
 પૂર્વક જ કયું છે. બીજી વખત હરણ કરવામા આવે તો
 દિવાનપદની પ્રતિષ્ઠા ન રહે. રાજને દીવાનમાં વિશ્વાસ નથી
 એમ એનો અર્થ થાય અને મારા નાક ઉપર છરી માંડવા
 જેવું થાય. જે કાંઈ કયું” છે તે મારા અધિકારની અંદર
 રહીને જ કયું” છે. હવે આપનાથી દખલગીરી ન કરાય.”

રાજ બનેસિંહજી હઠીલા હતા. એમણે ફરીથી
 પોતાની હાજરીમાં હરણ કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.
 એટલે કબા ગાંધીએ રાજનામું લખીને મોકલાવી દીધું કે
 આપણી શરત પૂરી થાય છે, સંભાળી લ્યો આ રાજનામું
 અને રાજકોટ પહોંચવાની સગવડ કરી આપો.

રાજ બનેસિંહજીએ કબા ગાંધીને ખૂબ સમજાવ્યા

પણ કબા ગાંધીએ પોતાનું ગૌરવ ન છોડ્યું એટલે શરત મુજબ ત્રણ વરસના પગારના છુંગિયા ભરાવી સગરામમાં મૂકાવી ને રાજકોટ જવા માટે સગરામ મોકલી આપ્યો.

એ જમાનામાં રાજ્યો બે ઘોડાની બગી વાપરતા અને દીવાનો માટે બે બળદના સગરામ વપરાતા.

કબા ગાંધી સગરામમાં બેસવા ગયા ત્યાં અંદર નાણું ભરેલા છુંગિયા બેયા. પોરબંદરથી પોતાના સાથે જ રાખેલા ગોસા ગામના પરસોતમ પટાવાળાને કહે “પસીઆ ! આ કોથળિયું શેની છે ?” તો કહે : “નવલરામભાઈ મૂકી ગયા છે. અને કહેતા ગયા છે કે રાજસાહેબે ત્રણેય વરસનો પગાર પૂરો કરીને મોકલી આપ્યો છે.”

“ઉતારી નાખ્ય એ કોથળિયું ને બોલાવ નવલ-ભાઈને !”

પસીઆ દોડતો ગયો ને નવલરામભાઈને બોલાવી લાવ્યો. એટલે કબા ગાંધી કહે કે :

“એવી શરતો કાગળિયા ઉપર થયા કરે. પણ એવો હરામનો પગાર કાંઈ લેવાતો હશે ?”

“એ નોકરી અગિયાર મહિના કરી અને ત્રણ વરસનો પગાર કેમ લેવાય ? લઈ ન્તઓ પાછો ! મને એ પૈસા ન ખાવે.” એમ કહી રૂપિયાના છુંગીયા પાછા મોકલી આપ્યા. એટલે રાજ સાહેબે ફરીને કહેરાબ્યું કે હું રાજ ખુશીજી

આપું છું માટે લઈ લીઓ. આમ બનેસિંહજીનો ખુબ આગ્રહ હોવા છતાં કબા ગાંધીએ તે નાણાં લીધાં નહિ.

વાંકાનેર રાજસાહેબ બનેસિંહજી સાથે આમ મનદુઃખ થતાં શરત મુજબ ત્રણ વરસનો પગાર ન લેતાં અગિયાર મહિના નોકરી કરીને રાજકોટ આવતા રહ્યાં.

ગાંધીકુળની શક્ય એટલી જાણકારી અને સંગ્રહ કરતાં મને જાણવા મળ્યું છે કે કબા ગાંધીએ પગારના પૈસા ન લીધાનો પ્રસંગ કેટલાક વરસો પહેલા પ્રગટ થયેલ છે.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે કબા ગાંધીએ ત્રણ વરસ નહિ પણ પાંચ વરસની નોકરી માટે બંધણી કરી હતી અને અગિયાર મહિના નહિ પરંતુ આઠ મહિના અને એકવીસ દિવસ રાજસાહેબની નોકરી કરી છે.

આ તો બધી દિવસોની વિગતનો સવાલ થયો. પરંતુ એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે કબા ગાંધીએ જ્યારે રાજસાહેબ સાથે પાંચ વરસની બંધણી કરી ત્યારે પગાર માટે મહાજનને જામીન લીધું અને તેમની પાસે રૂપિયા ૩૬૦૦૦ છત્રીસ હજાર અનામત મૂકાવ્યા હતા જ્યારે પોતે છુટા થયા ત્યારે મહાજન પાસે પગારની માગણી કરી. મહાજને પૈસા આપવાની અશક્તિ બતાવીને કહ્યું કે અમારી પાસેથી રાજસાહેબે પૈસા ઉપાડી લીધા છે એટલે લાચાર છી. આમ મહાજને ખુલાસો કરતા કબા ગાંધીએ તે વખતના

કારભારી હવણરામભાઈ પાસ અરજ અહેવાલ કરેલ અને
પોતાના લેણા નીકળતા રૂ. ૩૦૭૦૦ ચૂકવી આપવા માગણી
કરી હતી.

રાજકોટની લડત વખતે સમાધાનમાં મોરીસ
ગ્વાયરનો ચૂકાદો ફગાવી દીધો એ મોહનદાસ ગાંધીના પિતા
કબા ગાંધીએ ગાંધી કુળની ઉંચેરી પરંપરા મુજબ શરત
સંગ થતાં નોકરી ન કર્યાં અને નીકળતો પગાર જતો
કર્યો હોય એવો પ્રસંગ મને મળી આવતાં હું તો એની
ઉપર મોરની જેમ નાચી જાઉં. સૌરાષ્ટ્રના ઉજળા ખમીર
ઉપર ઓવારી ગયો મને એનાં હાડકાં પાંસળાઓનો નહી
પણ એના ઉંચેરા પ્રાણનો ઉમંગ છે. બાકી વાણીયો પૈસા
તો શું એનું બ્યાજ પણ મૂકે નહિ. આ ગાંધીકુળ પરિચયમાં
મારા ઇતિહાસ રસિક આત્માએ ગાંધીકુળની સૌરાષ્ટ્રની
દિલાવરી લબ્યતા નિષ્કા અને શુરવીરતાની ઉંચેરી પ્રણાલિ
જોઈને હું લખવા માટે આકર્ષાયો. એમાંની કેઈ ઘટના
ક્યાંય પ્રગટ થઈ પણ હોય પણ આમાં સંકલનાબદ્ધ
એક રસિક નવલકથા સમોકુળની પરંપરાનો જાનરમાન
પ્રવાહ મેં જોયો ને અમારી પ્રણાલિકા મુજબ લોકલોગ્ય
શૈલિમાં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રસંગો અને ઘટનાઓ
મેળવતાં તેમજ લખતાં મને એમ પણ લાગ્યું છે કે એ
પરંપરામાંથી જ ગાંધીનું ઘડતર થયું છે. ગાંધીજીના પૂર્વ-
જ્ઞેને મર્યાદિત મેદાન મળેલું ન્યારે ગાંધીજીને આખા
જગતનું મેદાન મળ્યું અને એવા પ્રશ્ન જિલા થતા ગયા કે
ગાંધીકુળની પરંપરા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ અને

ગાંધીજી સૌથી ઉંચેરા ઉઠ્યા, 'નહિતર જે રાજ્યમાં કબા
 ગાંધી નોકરી કરતા હોય અને એજ રાજના ઘણીના
 માણસો રાજવીના જ હુકમથી એક આખરૂદાર ચોરતને
 ઉપાડી જવા આવે ત્યારે રાજના માણસને પરહેજ કરવાની
 સલાહ પોતાના જ ભાણેજ અને રાજ્યના પોલિસ અધિ-
 કારીને કબા ગાંધી સિવાય ખીજો કોઈ આપી શકે ખરો ?

ઇતિહાસમાં આવા બનાવો નજરે પડતા નથી.
 કબા ગાંધીએ પોતાની વફાદારિ ગામની બાઈની
 અને રાજની આખરૂને એક સાથે બચાવી લેવામાં જોઈ.

કબા ગાંધીએ રાજકોટની દીવાની સંભાળી ત્યાં
 સુધી ઠાકોર સાહેબની આવી એકેય ફરિયાદ નહિ પણ
 વાંકાનેર અગિયારેક મહિના રોકાઈને આવ્યા તો જાણે અહિં
 બાવાજી રાજ જ નહિ. સ્વાથી અને ખટપટી માણસોએ
 ફરતી જાળ નાખીને સીંકરી લીધા છે એટલે ઉમરના ઉન્મા-
 દમાં ભારે ભૂલ કરી બેઠાને એક બાઈનું હેડ કરવાનું કાવતરૂ
 ગોઠવ્યું,

આ વાતની પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મેઘજીભાઈને
 ખબર પડી. તે કબા ગાંધી પાસે સલાહ લેવા આવ્યા ત્યારે
 મામા ભાણેજ વચ્ચે ભારે ટપાટપી થઈ.

“કાં મેઘજી ! શું સમાચાર છે ?”

“હાથી હરાડો ચ્યો મામા !”

“હોય નહિ !”

“હોય નહિં શું. સાચી વાત છે.”

“તો કબજે કરવાની જવાબદારી તારી છે.”

“એ વાત સાચી પણ મારે આપને કાને વાત તો નાખવી જોઈએ ને ?”

“વાત શું નાખવાની છે ફરજની રૂએ કરવું છે એમાં ? તને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ શા માટે રાખ્યો છે ?”

“આ તો ઠાકોર સાહેબની વાત રહીને મામા.”

“એટલે ઠાકોર સાહેબને મરણ પડે એમ વરતવાનું લખી આપ્યું છે ? એવી વાત શું કરછ. કે બીજું ?”

“બીવાની વાત નથી મામા.”

“તો શું કહેવાનું છે ? ઠાકોર હોય કે એનો અનેરો હોય ! પણ આવી બાબત ચલાવી કેમ લેવાય ? હું અહીં રાજકોટમાં દીવાન તરીકે બેઠો હોઉં અને રાજકોટનો ઠાકોર પ્રજાની વધુ નીકરીની આબરૂ ઉપર હાથ નાખે એની ફરિયાદ કોઈ સાંભળે નહિ તો તો મારી દીવાનગીરીમાં ધૂળ જ પડીને !”

“ના ના મામા ! એવું નથી, પણ મને એમ કે લીનું સંકેદીને જતું કરવું હોય તો.”

“બોલમાં મેઘજી ! તારી જીભ કેમ ઉપડી ? હું જેવી જતું કરીશ તેવી દુનિયા કેશે કે’ કબા ગાંધીએ પેટ ઢાળા શુઠાવાળીને ધરના જ પાન ખાવા ભરી દીધા છે તે

સૌ સૌનું કરે છે. રૈયત માથે હરણના પાટા પડે છે તો પણ કોઈ સાંભળતું નથી. એવું કહેરાવવા હું નથી માંગતો ઠાકોર તો શું ગેટનો દીકરો હોય તો પણ જતું ન કરું ઠાકોરથી મરણ પડે એમ ન વરતાય. રાજકોટને ઉજડ નથી કરવું. એવો પેટ ભરો હું નહિ. તે ઠાકોર મરણ પડે એમ વરતે ને હું આંખ આડા કાન કરું, મારે મલકમાં હાલવું છે. પાઠરમાં જ એજન્સી પડી છે. રાજકોટનું મેનેજમેન્ટ કરાવીને આખરૂં ઉપર પાણી નથી ફેરવવું.

“આપ કહેતા હોય તો મારી કયા ના છે !”

“મારે કહેવાનું શું હોય ! તને તારી ફરજવું જાન નથી તે એવું પૂછવા આવ્યો છે ?”

“પૂછવા તો આવવું જોઈએને મામા !”

“તો છુટ છે જા.”

મૂળ વાત એમ બની લઈ છે કે આજે ઠાકોર બાવાજીરાજ કેટલાક પાસવાનોને લઈને આજી નદીના કાંઠા ઉપર ફરવા ગયેલા ને ત્યાં પ્રથમને આજી આવેલી કોઈ ગૃહસ્થની ખૂબસૂરત પુત્રવધૂને જોતાં ઠાકોર સાહેબ અંતર્ગત ગયાને ઘેલછા ઉપડી. પાસવાનોએ અમળીયા ચડાવી તાણીને તંગ કર્યા. એટલે નકકી કરી બેઠા કે આજ રાત્રે કોઈ હિસાબે એનું હેરું કરવું છે. આ વાતને ખૂબ ખાનગી રાખી તો પણ કુટી ગઈને બધી હકીકત પોલીસ અધિકારી મેઘજીભાઈ પાસે આવી ગઈ.

ફરજની રૂએ પોલીસ ખાતાએ બાઈનું રક્ષણ કરવું
 જોઈએ; પણ ઠાકોર સાહેબનું નામ સાંભળતા મેઘજીભાઈ
 પાણીમાં ખેસી ગયા, કારણ કે ઠાકોર સાહેબને હમણું
 હમણા હલકા માણસોએ લવનફેર કરી નાખ્યા છે. તૂંડ
 મિત્તજી ને તોછડાઈ આવી ગઈ છે. વાતની વાતમાં અમલ
 દારનું અપમાન કરી નાખે છે. નાના માણસો ઉપર તો
 હાય પણ ઉપાડી લે છે. એટલે મોટા અમલદારો મળવા
 જતા આવ્યકો ખાય છે.

આ બાઈના સાસરિયા ગદ્દુ ધનવાન નથી. પણ
 આબરૂદાર ને વહેવાર ઘર છે. વરસો થયા રાજકોટમાં જ
 રહે છે. નાતમાં મોવડી માણસ ગણાય છે. એના ઘરની
 આબરૂ ઉપર હાથ પડે તો તો જીલમ જ થઈ જાય ને ?
 અણધારેલી આવી પડેલી આફતમાંથી ઉગારી લેવા વેપારીની
 રીતે મેઘજીભાઈ પાસે ઘા પહોંચાડીને કહ્યું કે, વહુ માછ
 લાની જેમ તડફડે છે, ક્યારે જીવ કાઢી નાખે તે કેમ
 કહેવાય ! માટે બને તો ગાની વાર કરવાની છે. આ વાત
 તમે ને હું જે જ બાણીએ. સાપ મરે નહિ ને પરાણો
 લાંગે નહિ.

આ ખાનગી ફરિયાદનો તોડ કાઢવા માટે પોલીસ
 સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મેઘજીભાઈ એમના મામા કબા ગાંધી પાસે
 આવ્યા ત્યારે કબા ગાંધીએ મેઘજીભાઈને ચોખ્ખું સુણાવી
 દીધું કે “આ વાત તું બાણતો હોય અને જતી કંઈ તો
 તારા જેવો નિમકહરામ કેને કહેવો ? આવા જોવક નોકર
 રાખવાથી પ્રજાને શું ફાયદો ? પોલીસ ખાતું તો પ્રજાના

રક્ષણ માટે રાખ્યું છે એ ભૂલી ન જા. માટે કાંઈપણ ઠાંક પીછેડો ક્યાં સિવાય તારી ફરજ તારે બંતવવી જોઈએ એમ છતાં હિં. ૧ ન હાલતી હોય તો રાજનામું આપી દે.”

મેઘજીભાઈએ કબા ગાંધીનું મન જાણ્યા પછી વાર લગાડવાપણું નહોતું એક તો વાણિયો ને પાછો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ. એની હુશિયારીમાં પૂછવાપણું શું હોય. તરત જ છાની રીતે ઘેરબને તૈયાર કરીને ફરજ ઉપર હાજર થઈ ગયા જે સ્થાન ઉપર ઠાકોરના માણસોની ટાંપ હતી એની નજીકમાં થાણું મૂકી દીધું ને રોન ફરવાને બહાને ફરતી પોલીસ ગોઠવી દીધી.

રાતનો ગજર ભાંગતાં ઠાકોર સાહેબના પાસવાનો આવ્યા એવા કુકડો જુઆ વીણે એમ ટપોટપ બધાને હાથ કરી લીધા ને કબા ગાંધી પાસે રજુ કર્યા.

કબા ગાંધીએ પોતાની નોકરી કે ઠાકોર સાહેબની ઇતરાજની લેશ માત્ર દરકાર રાખ્યા સિવાય રાજના શુભેચ્છક તરીકે સવારે ઊઠતાવેત ઠાકોર સાહેબ પાસે આવીને ચાખખા શખ્દોમાં સુણાવી દીધું કે કે આપને આવો વરતાવ કરીને રાજકોટનું રાજ કરવું છે ? એ બીલ-કુલ નહિ થવા દઉં. એજન્સી પાસે ફરિયાદ જાશે તો રાજ ખોદ્ય એસશે અને મારી દીવાનગીરીને મશનો ચાંદલો બેસાડશે. માટે લલા થઈને માણસ થાવ. લગવાને રાજકોટ જેવી રિયાસત આપી છે તે માણસ રહીને ભોગવોને ઉગડ કરવા શા માટે બેઠા છો ? સત્તાને જવાબ અમારે બરવા

પડે છે આવા પાછ પડખે ચડયા છે તેમાંથી એકે ચ ઉભો
રહેવાનો નથી. માટે આગળ પાછળનો વિચાર કરો.

સંગત જેની સોફલી એમાં રામ થાય નહિ રાજ
જેના પાછ પૂછણે એની ખગાડી નાખે ખાજ

આમ કબા ગાંધીએ ઠાકોર ખાવાજીરાજને ઠપકો
આપ્યો ત્યાં સુધી ઠાકોર સાહેબે કબા ગાંધી સામે ન ઉચી
આંખ કરીને જોયું કે ન એકે ચ ઉત્તર આપ્યો. બધું એક
ધ્યાને નીચું મોઢું રાખીને સાંભળી લીધું ત્યાર પછી કહ્યું
કે દીવાન સાહેબ હવેથી આવી ભૂલ નહિ થાય.

ઉગતી અવસ્થાના રાજવીને આઠે રસ્તે જતા
રોક્ષીને રાજની તેમજ રાજકોટની જનતાની આખરે કબા
ગાંધીએ ઉગારી લીધી.

હવે વિચાર કરો કે ઠાકોર ખાવાજીરાજ બદલ્યા
હોત તો? ગામની વહુ દીકરીને બદલે રાજના હાથ કબા
ગાંધી અને મેઘજીભાઈ ઉપર પડયા હોત. એ ઠાકોરને પાણ
જાજેરા ધન્યવાદ ઘટે છે કે એમણે વિવેકની પાળને ઉલ્લંઘી
નહિ.

ઠાકોર ખાવાજીરાજ બહુ જ તેજસ્વી ને નિડર રાજવી
હતા તેમણે રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. રાજવી
તરીકેના પોતાના માન મોલાનું અરમાન ધરાવતા. કબા
ગાંધીનું વડિલ તરીકેનું પુરેપુરું માન જાળવતા અને એજ
રીતે રાજકોટની ધરતીનો પનો દબાવીને એકેલી મહાંધ

એજન્સી સામે એ ધડક રહી કામ કેમ લેવું તે પણ સમજતા. પોતે જાતે જ કચેરીમાં હાજરી આપી રૈયતની દાદ ફરિયાદ સાંભળતા અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં કબા ગાંધીનું માર્ગદર્શન મેળવતા.

રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશનમાં સરકારી પલટણનું થાણું રહેતું સાંજ સવારે પલટણના માણસો રાજકોટની ખજાનરમાં આવી પ્રજાજનોને હેરાન કરી જતા. પલટણના માણસોના ગુના માટે એના કમાન્ડરની મંજૂરી સિવાય ધરપકડ કરી અટકમાં લેવાતા નહિ પણ ઠાકોર બાવાજી રાજ કાંચ એવા કામમાં કમાન્ડરને પૂછવા થોડા જાય ? પલટણના માણસોની હેરાનગતી વધતાં પોતે જાતે આવીને પગલાં ભરતાં ગુનેગારને અટકમાં લઈ જેલમાં પૂરીને પછી કમાન્ડરને ખબર આપતા કે સલામતિ ખાતર પગલું ભર્યું છે. કમાન્ડર માણસોને છોડાવવા આવે ને સાંજ પડી ગઈ હોય તો કહી દેતા કે સૂર્યાસ્ત પછી મારી જેલના દરવાજા નહીં ઉઘડે, સવારે આવજો.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે એજન્સીએ ઠા. બાવાજીરાજને કબા ગાંધીને દીવાન તરીકે લેવાની ભલામણ કરેલી એજ રાજવી બાવાજીરાજ અને એજ દીવાન કબા ગાંધી પ્રજા રક્ષણ અને ન્યાય નીતિની બાબતમાં એજન્સીને આઘાત લગાડવામાં લગીરે આંચકો ખાતા નથી.

લોકશાહી રાજતંત્ર સાથે તુલના કરવા જેવો છે આ રાજવીનો અને એના દીવાનનો કારભાર.

એક વખત એજન્સીના પ્રાંત એક્ઝિસર ફીટઝરાલ્ડ
એ કબા ગાંધીને ટાઈમ આપીને પોતાને ખંગલે મળવ
જોલાવ્યા. બરાબર આપેલ મમયે કબા ગાંધી ખંગલે આવ
ગયા ને પટાવાળાના જમાદારને કહ્યું કે કહે તારા સાહેબને
કબા ગાંધી આવી ગયા છે.

જમાદારે અંદર જઈને બબર આપી ત્યારે આ
શટેલ લેબનો ફીટઝરાલ્ડ કહે અચ્છા કબા ગાંધી આ ગયા?
ઉસ્કે લાલ ટેન્ટ (તંબુ) મેં બિઠાવ. લાલ ટેન્ટ એટલે તડકે
બેસાડ એમ એનો અર્થ થાય. આ ગોરો અમલદાર તડકાને
લાલ તંબુ કહેતો. સ્વભાવનો ભારે તુમાખી હતો એટલે
કબા ગાંધીના અરમાન ભર્યા કારભારને સહન ન કરી
શકતો, જેથી કબા ગાંધી સાથે ભારે અતડો ચાલતો જેના
ઉપર આ ગોરો ગુસ્સે થતો એને તડકે ખુરશી નખાવીને
બેસાડતો આમ તો એણે કંઈક છોગાળાને દાદીના ધણીનાં
અરમાન ઉતારી નાખ્યા હતાં જમાદાર કબા ગાંધીના
સ્વભાવને બરાબર ઓળખતો હતો એટલે તડકામાં ખુરશી
નાખી અચકાતો અચકાતો આવ્યોને કબા ગાંધીને કહ્યું કે
અહિં ખુરશી ઉપર ઘડીક બેસો ત્યાં જોલાવે છે

તડકે નાખેલી ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું એથી કબા
ગાંધીને પગથી માઘા સુધી ચાટી જ ગઈ. ઉઠીને તરત
હાલતા જ થઈ ગયા ને જમાદારને કહ્યું કે કહી દેજો તારા
સાહેબને એમને જોલાવ્યા પ્રમાણે હું આવી ગયો છું હવે
મારું કામ હોય તો લખીને મોકલી આપે એટલે જવાબ

સરી દ્વંશ, બાકી આમ તડકે તપવા હું નવરો નથી. આટલું કહેતાંક વિક્ટોરીયામાં બેસીને રવાના થઈ ગયા.

આવીને ઠાકોર સાહેબ પાસે વાત કરી. બાવાજીરાજને પણ ભારે ખોટું લાગ્યું એક તો પોતાના વડિલ અને પાછા હીવાનનું અપમાન સહન કેમ કરે.

તરત જ એજન્સીમાં લખી મોકલ્યું કે - પ્રાંત ઓફીસરનું અપમાનજનક વર્તન હાલ માગે છે સાથોસાથ ફીટજીરાલ્ડ પણ ઉશ્કેરાયો ને થઈ પડી ધમાધમ. ફીટજીરાલ્ડએ સત્તાનું અપમાન કર્યાના કાગળો ચલાવ્યા છેવટ આ ગોરે ઠાકોર સાહેબની માફી માગી ત્યારે કબા ગાંધી પગ વાળીને બેઠા.

માત સાગરના સામ્રાજ્યની રાણીના પ્રતિનિધિ સામે પાંચ ગુજરાતી ભણેલ પોરબંદરના વાણિયાનું આ અરમાન હતું.

આ વાત તો કબા ગાંધી વાંકાનેર છોડીને રાજકોટ આવ્યા ત્યારની છે. એ વખતે કબા ગાંધીને ભગંદરના દરહની શરૂઆત થઈ ચૂકેલી. વાસામાં પણ એક પાડું પડેલું. આજના જેમ તે દિવસોમાં આવા ઇલાજ ન હતા એ કારણે પોતે હીવાન પદનો ચાર્જ લેવાની ના પાડેલી. છતાં ઠાકોર બાવાજીરાજે આગ્રહ રાખ્યોને કહ્યું કે તમે કચેરીમાં ના આવી શકો તો ઘેર બેઠા બેઠા સલાહ સૂચના આપતા રહો પણ ચાર્જ તો તમારે સંભાળવો પડશે; આમ ઠાકોર સાહેબના અતિ આગ્રહને માન આપીને ચાર્જ સંભાળ્યો.

એની રગમાં અણુહકનું નામ ન હતું રાજકોટની ગઢની રાંગ બહાર નવા પ્લોટ પાડવામાં આવ્યા ત્યારે ઠાકોર સાહેબે કબા ગાંધીને કહ્યું કે આપનું કુટુંબ મોટું છે માટે આપ પણ થોડા પ્લોટ રાખી લ્યો. મારી ઇચ્છા છે કે આપને રાજ્ય તરફથી જોઈએ તેટલી જમીન આપવી અને તેના પૈસા આપવાના નથી.

ઠાકોર સાહેબની પોતા પ્રત્યે આવી લાગણી જોઈ કબા ગાંધી થોડુંક મરક્યા અને રાજની ઇચ્છાને માન આપીને માત્ર ૪૦૦ વાર જેટલી જમીનનો એક જ ટુકડો રાખ્યો. ઠાકોર સાહેબે ઘણી તાણ્ય કરી પણ કબા ગાંધીએ એમાં જીવ ન બગાડ્યો કારણ કે એમ કરવાથી અમલદારનાં દિલ બગડી જાય અને જ્યાં અમલદારનાં દિલ બગડ્યાં ત્યાં પ્રજાનું સુખ ખોવાય જાય. આજે એ જમીન રાજકોટમાં કબા ગાંધીના ડેલા નામે ઓળખાય છે તેજ.

જમીનના તે દિવસે ભાવ પણ ન હતા. રાજ ઇચ્છતું તેને એક પૈસે વાર જમીન આપતું. જાણુવા મળે છે કે એ રીતે ગાંધી કુટુંબના માણસોએ ત્યારે બીજી જમીન ખરીદીને લીધેલી.

કબા ગાંધીને પાઠાંની પીડા વધવા લાગી. શરીર કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યું. પોતાને નિવૃત્ત કરવાની ઠાકોર સા.ને વિનંતી કરી. ઠાકોર સા. કહે આપ સૂતા સૂતા સલાહ સૂચના આપજો. પણ દીવાન તરીકે તો આપ જ હો.

કબા ગાંધીએ ઠાકોર સા. ને આગ્રહ છોડી દેવા ખૂબ

સમજાવવા પડ્યા ને છેવટ સુધી ૧૯૩૫માં પોતે રાજ કોટના દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા રાજે પેન્શન બાધી આવેલું

કબા ગાંધી પેન્શન ઉપર ઊતરી ગયા હોવા છતાં મહત્વની બાબતમાં ઠાકોર સામે જતે આવીને માર્ગદર્શન મેળવી જતા આમ અંત સુધી રાજની સેવા કરતા કરતા સુધી ૧૯૪૨માં ૬૩ વરસની ઉંમરે અવમાન પામ્યા

કબા ગાંધીનો જન્મ ૪ મે ૧૮૨૨માં થયેલો. લઘુતર તો પાંચ ગુજરાતીનું જ થોડો વખત જૂનાગઢ નવાબના જમદારખાનામાં પણ નોકરી કરેલી ને ૨૫ મે ૧૮૪૨માં પોરબંદરના દીવાનપદે આવેલા

કબા ગાંધીનું પ્રથમ લગ્ન એમની ૧૪ વરસની ઉંમરે થયેલું પ્રથમ લગ્નથી જ દીકરી થયેલ મોટા મૂળી બહેન અને નાના પંડોર બહેન મોટા દીકરી મૂળી બહેનના દીકરી આનદી બહેન અને ગાંધીજી અરબી ઉમરના હતા આ આનદી બહેનના દીકરા તે સુપ્રસિદ્ધ મયુરદાસ ત્રિક મજી જે રાષ્ટ્રીય કાર્યકર પણ હતા અને એક વખત સુબંધના મેયર થઈ ચૂકેલા ગાંધીજીની આત્મકથાનું એમણે સંક્ષિપ્ત કરેલું છે 'બાપુની પ્રસાદી' નામનું સુદર પુસ્તક લખ્યું છે અને ક્ષય ઉપર પણ ઘણું સુદર પુસ્તક લખેલું

પાંડોર બહેનના પતિ દામજી મહેતાને કબા ગાંધીએ રાખી લીધેલા ગાંધી કુળની વહિવટ કુશળતાને કારણે એ

કાળે પોરબંદર અને રાજકોટ રાજમાં રૂપ જેટલાં ગાંધી કુટુંબના માણસો નોકરી કરતા હતા.

કબા ગાંધીની પ્રથમ પત્ની ગુજરી જતાં બીજાં લગ્ન લીવાન બન્યા પછી કર્યાં. બીજાં પત્ની પણ ગુજરી જતાં ત્રીજાં લગ્ન કરેલાં. ત્રીજાં પત્ની વાના રોગથી અપારીજ થઈ જતાં થોડું લગ્ન એમની હયાતીમાં જ કરેલું, ત્યારે કબા ગાંધીની ઉંમર પાત્રીસેક વરસની અને થોડાં પત્ની પુતળીબાની વય તેરેક વરસની હતી.

કબા ગાંધીને પૂતળીબાથી ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી થયાં. એમાં સૌથી મોટા તે લક્ષ્મીદાસ અથવા કાળીદાસ ગાંધી. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં થયો. રજિયાત બહેનનો ઈ. સ. ૧૮૬૨માં, કરસનદાસ ગાંધીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં, અને સૌથી નાના મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯માં. એકટોબરની બીજી તારીખે થયો. આ બધા બાઈએ રાજકોટમાં જ રહેતા, ત્યાં જ વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને સૌથી મોટા લક્ષ્મીદાસ ગાંધીએ અભ્યાસ પછી રાજકોટ સંસ્થાનની કોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરેલી.

પોરબંદરમાં રાણા વિક્રમાતજ પછી એના પુત્ર માધવસિ હજીના પુત્ર બાવસિંહજી ઉમર લાયક થતાં ગાદીએ આવ્યા. ગાંધી કુળ પ્રત્યેની લાગણી તેા રાજમાં પડી જ હતી. અને બધે બુરે પ્રગ્ને નિષ્કાંથી સેવા કરનારા ગાંધી કુળના નબીરા સિવાય બીજું કોણ યાદ આવે ?

મહારાણા બાવસિંહજીએ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને પોરબંદર ખેલાવી લીધા અને પોતાના ખામ માણસ તરીકે દેઝરી એકિસર તરીકે નિમણુંક આપી.

[૬]

‘જીવીશ ત્યાં સુધી તારા બાપની જ કમાણી ખાઈશ’

પ્રીત પુરાની ના થિયે, જો મજન મે લાગ,
મો ખરમ જલમે રહે, ચકમક તજે ન આગ,

પોરબંદર મહારાણા ભાવસિંહજીએ રાજકોટથી
લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને બોલાવી લીધા અને તેજુરી ઓફિસર
તરીકે નીમી ત્રીધા એ જ રીતે કળા ગાંધીના બીજા પુત્ર
કરમનદાસ ગાંધીને પણ બોલાવી લઈને વિશ્વાસુ માણસ
તરીકે સીટી ફ્રાન્કદાર તરીકે નિમણૂક આપી

પોરબંદરમા મેનેજમેન્ટ, મહારાણા ભાવસિંહજી
હજી કુંવરપદે ત્યારે ભીડને ટાણે કરસનદાસ ગાંધીએ
ઘરના ઘરેણા વેચીને પણ પૈમા પુરા પાડેલા, ભાવસિંહજીને
વહેલી ગાદી મળે એટલા માટે વગદાર માણસોને મળીને
કરમનદાસ ગાંધી પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટેલા

એ શુભ મહારાણા ભાવસિંહજી કેમ બૂલે ? મહારાણા ભાવસિંહજી બન્ને ભાઈઓ સાથે કૌટુંબિક સંબંધ રાખતા. પોતે બંને ભાઈઓને ત્યાં પ્રસંગોપાત જતા આવતા ને જમતા જૂઠતા ગાંધી ભાઈઓના ઘરમાં સારી ચીજ રાંધી હોય તો પણ મહારાણા સાહેબને જમતી વખતે પહોંચાડતી.

યુવાન વયમાં જ મહારાણા સાહેબે સારું કાઠું કાઢ્યું. એમનો રાજકારભાર દીપવા લાગ્યો પણ કાળને કરવું છે તે યુવાન વયમાં જ દેવલોક પામ્યા. વિદ્યમાન મહારાણા નટવરસિંહજી સગીર વયના હોતાં ફરી પાછું પોરબંદર માથે એજન્સીનું મેનેજમેન્ટ મુકાયું અને એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે હડાળાના વિખ્યાત સાહિત્ય પ્રેમી દરબાર વાજસુરવાળા મુકાયા.

વાજસુરવાળા એટલે સ્વ. કલાપિના મિત્ર અને સ્વ. મેઘાણીભાઈના ગુરૂ. સૌરાષ્ટ્રમાં સાહિત્યનો વડલો અને દેશના થીઓસોફીસ્ટોનો એક આધાર સ્થંભ. હડાપણનો દરિયાવ-અને વાતડાયો એવો કોઈ કોઈ મુત્સદ્દી જ બીજો પાક્યો છે.

આ વહેવારડાદ્યા મુત્સદ્દીએ પોરબંદરનું મેનેજમેન્ટ ખૂબ દીપાવેલું. દ. વાજસુરવાળાના લક્ષ્મીદાસ ગાંધી ઉપર ચારેય હાથ. અને ઘણીખરી અગત્યની બાબતોમાં વિશ્વાસમાં લઈને કામ કરતા.

રાજના કાજ ત્યારે ભારે વિચિત્ર રહેતાં. ખટપટનાં

જાળાં બાઝ્યાં જ કરતાં હોય. પ્રજાને સુખી રાખવા બીજી કોઈ પદ્ધતિ હજી હવામાં ન હતી. એમાં ઇન્સાફથી રાજ કરવું અટપટું લેખાતું ને રાજ માથે પણ અંગ્રેજ રાજની એજન્સીની હકુમત. દ. વાજસુરવાળા એમના ઇન્સાફમાં હંમેશાં માનવતાલક્ષી રહેતા પણ પોતે કાઠીરાજ એટલે કળવકળ બધી જાણે.

મહારાણા ભાવસિંહજીનાં એક રખાત. નામ સૂરજબા. જેવા રૂપાળાં એવાં જ કળાખાજ. મહારાણા ભાવસિંહજીને તો હથેળીમાં પાણી પીવરાવતાં. રાજવીઓના રાજમાં એમની રખાતોનો માન મરતબો જળવાતો. એમના વાડી વજીરા, ગાડી ઘોડા ને નોકર ચાકરની ધમસાણુ ખેલતી. પણ મહારાણા ભાવસિંહજી પાછા થતાં સૂરજબાના તેજ વિલાઈ ગયાં. કળા ન કરમાણી

આ સૂરજબાએ દ. વાજસુરવાળા પાસે જત્રાએ જવાની રજા માગી. કુશળ વહિવટકાર તરીકે દ. વાજસુરવાળા સમજી ગયા કે સૂરજબાને નિરંકુશ છોડવા જેવાં નથી. રાણીની સરકાર સુધી ઘાલમેલ કરે તેવાં જબરાં છે.

દ. વાજસુરવાળા અને દ વીરાવાળાને વળમાં લેવાને પોતાનું ધાયુ કરાવવા એમણે ભારે મથામણુ કરેલી. કેંક કાગળો પણ હાથ કરેલા. ઘરેણું ગાંડું ને જર અવેરાત પણ ઠીક કરી લીધેલું.

જત્રાએ જવાની તો મનાઈ કરી શકે નહિ. પણ મોકલવાં કેની દેખરેખ નીચે ? ત્યારે રાજની વક્ષાદારીમાં

અને ઊડી તૂઝખૂઝવાળા લક્ષ્મીદાસ ગાધી એમની નજરમા આવ્યા ત્યારે લક્ષ્મીદાસ ગાધીને બધુ સમજાવીને સાથે મોકલ્યા

સુરજખા ફરતા ફરતા, જાત્રાઓ જુવારતા કાશી સુધી પહોંચ્યા કાશીએ આવીને રોકાઈ રહ્યા અહિં બધુ જર ઝંપેરાત ઠેકાણે કરવાની પેરવી કરવા માડી લક્ષ્મીદાસ ગાધીની ચબરાક આખને કેમ ટાળી શકે

સુરજખાએ પાસા કેળવા શરૂ કર્યા, લક્ષ્મીદાસ ગાધીની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહિ એટલે એમને પૈસાની લાલચમા લપેટવા રમત આદરી પણ ગાધીકુળનો નબીરો એવી લાલચમા કેમ લપટાય ? પોતે તાબડતોખ પોરબ હર આવ્યા હ વાજસુરવાળાને બધી જાણ કરી અને રાજની આબરૂ બચાવી લીધી

એ પ્રકરણ તો બારે અટપટુ હટ્ટુ સુરજખાએ હરબાર વાજસુરવાળાને હેરાન કરવા ઘણા ખેલ ખેલેલા એક દિવસ આકસ્મિક મોટર લઈને 'સૌરાષ્ટ્ર' માખતાહિકને આગણે જઈ ચડેલા એ વખતે શ્રી અમૃતલાલ શેઠ રાજ ઓના વેરી એમના હાથમા પત્રોનો થોકડો મૂકી ત્રીધો અમૃતલાલ શેઠે એ બધા પત્રોની ફાટો પ્રિન્ટ લઈ નાખી ને સુરજખાને પત્રો પાછા આપતા કહ્યું કે અમારે આની કાંઈ જરૂર નથી, ને સુરજખાના હાથ હેઠા પડેલા

હ વાજસુરવાળા પછી પોરબ હરમા એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે મેજર હેનકોક આવ્યા એમને પણ લક્ષ્મીદાસ

[૭૬]

ગાંધીની શક્તિનો પરિચય થયો અને એમની સેવા, શક્તિ ને વફાદારીથી રાજ્યના ચીફ એકાઉન્ટન્ટ અને ઓડીટ ઓફિસર તરીકે બઠતી આપી.

આ રીતે રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવતાં બજાવતાં શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધી ઈ. સ. ૧૯૧૪ના માર્ચ માસની ૯ મી તારીખે અવસાન પામ્યા.

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના અવસાનના મમાચાર મેજર હેન્કોકને રાણાવાવમાં પડ્યા. તેમણે ગેઝેટમાં નોંધ લેવરાવી કે :

નામદાર ભાવસિંહજીના નિમકહલાલ નોકર મિ. લક્ષ્મીદાસ કરમચંદ ગાંધીના મૃત્યુના ખખર મને આજ સવારે રાણાવાવ મુકામે થતાં હું ઘણો જ દિલગીર થયો છું. મરહૂમની યાદગીરીના માનમાં પોરબંદર શહેરની તમામ ઓફિસો અને નિશાળો બંધ રાખવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે.

રાણાવાવ તા. ૯-૯-૧૯૧૪
એફ. ડા. બી. હેન્કોક મેજર
એડમીનીસ્ટ્રેટર પોરબંદર.

શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીની પેન્શન જેટલી નોકરી થઈ ન હતી. છતાં તેમના કામની કદર કરી મેજર હેન્કોકે તેમનાં ધર્મપત્નીને જીવતાં સુધીનું પંદર રૂપિયાનું માસિક પેન્શન કરી આપ્યું.

શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના પુત્ર શામળદાસ ગાંધી
 ત્યારે કમાતા થયા ત્યારે એમના માતૃશ્રીને મળતું આધારણ
 પેન્શન લેવામાં એમને શરમ લાગવા માડી, એટલે તે પેન્શન
 નહિ લેવાનું પોતાના માતૃશ્રીને જણાવ્યું.

એમના મા કહે “ તારા બાપે પોરબંદર રાજની
 વફાદારીથી નોકરી કરેલી એનું એ ક્ષણ છે હું તો છુદ્ગીભર
 તારા બાપની કમાણીનો ચેટલો ખાવાની ”

અને આ પેન્શન શામળદાસના માતૃશ્રી જીવ્યા ત્યા
 સુધી એમણે લીધેલું ગાંધીકૃષ્ણ અને પોરબંદર રાજ્ય વચ્ચે
 માત્ર એવા ને વફાદારીની જ નહિં પણ સ્નેહ અને
 સંસ્કારની એક અતૂટ ગાંઠ હતી એ સ્નેહ અને સંસ્કારના
 સુદૃઢ અનેક રીતે ગાંધી કૃષ્ણ પામેલું

મન માર્યું, માયા તણ

મન માર્યું માયા તણ, લીધો ભારત માટે ભેખ
મોહન મારી મેખ, કળજીગ માથે કળાઉત.

કળા ગાંધીના સૌથી નાના પુત્ર મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ પોરણદરમાં; વિદ્યા અભ્યાસ રાજકોટની નિશાળમાં. તેમનું ૭ વરસની નાની ઉંમરે એક પછી એક એમ બે કન્યા માથે મગપણ થઈ ચૂકેલું પરંતુ તે બન્ને કન્યા બાલવયમાં મૃત્યુ પામતાં ત્રીજી વખત પોરણદરના શ્રીમંત કુટુંબની સમાનવયની કન્યા કસ્તુરબા માથે મગાઈ કરવામાં આવી અને ૧૪ વરસની ઉંમરે ઇ. સ ૧૮૮૩માં રાજકોટથી દળદ-બાલરી વતન લાવી પોરણદર સુકામે મોટી ધામધૂમથી કસ્તુરબા માથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું. ૧૮ વરસની ઉંમરે મેટ્રીક પાસ થયા ને ભાવનગર ખાતે ગામજીવાસ કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં થોડો વખત અભ્યાસ કરી ૧૮૮૮માં બેરિસ્ટરના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિદાયત જવાની તૈયારી કરી આ વખતે જ્ઞાતિએ વિદાયત જવાનો વિરોધ કરીને નાત બહાર મૂક્યા.

ગાંધીજીને વિલાયત જવાનું નકી થતાં માતા પૂતળીબા
ભારે કોચવાણું ને તેમણે કહ્યું કે દીકરા તું પરદેશ જવાનું
કહે છે પણ ત્યાંના માણસો ધર્મ પાળતાં નથી તું દારૂ કે
અખાજ લઇને તારી કાયાને અલડાવતો નહીં એટલું વેણ
આપ્યો જવા દઉં.

ગાંધીજીએ માતા પૂતળીબા ને વચન આપ્યું ને વિલા-
યત ગયા ત્યારથી માતાને આપેલ વચનનું જીવનભર પાલન
કયું.

માતા પૂતળીબાઈ બહુજ ધર્મપરાયણ સ્વભાવનાં
હતાં તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મનું જીવ સાટે પાલન કરતાં. કબા
ગાંધી જેવા હડાળીડ દીવાનના ઘરવાળાં હોવા છતાં રાજ-
કાજની લપછપથી દૂર રહેતાં તેમનું જીવન અતિ પવિત્ર
હતું. દિવસ આખો ઘરના કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતાં
અને જ્યારે વખત મળે ત્યારે કથા કીર્તન શ્રવણ કરતાં.
કબા ગાંધીનો રોટલો તાલુકદાર કાઠી ગરાસીયાના જેવો
ગણાતો જમવા બેસે ત્યારે દશ પંદર પાટલા પડતા. ભાત
ભાતની વાનીઓ થતી તે તમામ રસોઈનું કામ પૂતળીબા
જતે કરતાં અને બધાંને જમાડીને જમતા તેમનું જીવન
બહુજ પરમાર્થી હતું તેઓ આતુર માત્રમા સૂર્યના દર્શન
કર્યા સિવાય અનાજ લેતાં નહિ તેથી વરસાદની હેલીમાં
કેટલાક અપવાર કરવા પડતા. આવી પવિત્ર માતા હોય
એજ ગાંધી જેવા મહાન પુત્રનો જન્મ આપે ને ? એટલેજ
કાગ કવિએ કહ્યું છે ને કે :

સોરઠ્ય મેં વારી કેવારી જાંઉ પોરખંદર પે
 વારના પુરાને રામ રાજાહુકે રાજકા
 વારી હું સહસ્ર વેર શેઠ કમચંદણ પે
 તાત પદ પાયો જગ મોહન જગતાજકા
 છોટે બાલ છોટી ગલી છોટે ઘર હુપે
 વારી ખેલે જહાં નાવિક ઇસ ભારત જહાજકા
 પૂતલી કી કુંજ પે સુ હિંદ બલિહારી હોત
 જાકે બીચ જન્મ હુવા ગાંધી મહારાજકા

આ માતા પૂતળીબાઈનું ૪૬ વરસની ઉંમરે ન્યારે
 ગાંધીજી વિલાયત હતા ત્યારે અવસાન થયું.

ગાંધીજીએ વિલાયતમાંથી બેરિષ્ટરની ઉપાધી લઈ
 દેશમાં આવી મુંબઈ રાજકોટ ખાતે વકીલાત શરૂ કરી.
 ૧૮૯૩માં ફરીને દક્ષિણ આફ્રીકા ગયા. ત્યાર દેશ સેવાની
 પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

ગાંધીજી ન્યારે આફ્રીકા હતા ત્યારે ગાંધીજીના
 ભાગમાં આવતી કુતીયાણા પાસે આવેલી ચાકુડા ગામની
 જમીનનો જૂનાગઢમાં કેસ ચાલેલો.

ગાંધી કુટુંબ જૂનાગઢ રાજ્યનું જમીનદાર હતું
 એનો પુરાવો જૂનાગઢ રેકર્ડમાં આ પ્રમાણે મળે છે.

હીજરી ૧૧૮૫ ઈ (૧૭૭૨)ના તસદ્દીરકકાથી
 નવાબ મહોબતખાન પહેલાએ રહીદાસ રામજી એના પૂર્વ-
 ત્તેના વખતથી એક પરાજત જમીન જે ચાકુડા ગામમાં

ખાતા તેને કાયમી કરી આપવામા આવે છે (આકુડા ગામ ઉજડ થતા તે સ્થાન ઉજડ ટીળા નામે ઓળખાય છે અને તે ગામની જમીન કુતીયાણામા લેખવી દેવામા આવી છે) ઈ સ ૧૮૮૯થી જૂનાગઢ ગત્યે એલી એગન મેટલમેન્ટ ધારો ઘડયો તે અન્વય સગવે નખર ૧૨ સુજળ જમીન એકર ૬ને ગુ ૦ ૭ સેન્ડમેન્ટ ગહીદામ ગમજના નામે કરી આપ્યું તેમા ૧૩ ગુ ઠાને ૮૭ ચોગમવાર જમીન ગાધીજીને ભાગે આવતી હતી આ જમીનનો કેમ આપ્યો ત્યા- ૫-૪-૧૮૮૯ના દિવસે લક્ષ્મીદામ ગાધીએ આક્રીકાથી મહાત્મા ગાધીજીનું સુખત્યાગ્નાસુ મગાવવા માટે સુદત માગી પણ આપી નહી અને લક્ષ્મીદાસ ગાધીને ઠગવ સ્વી કરી એવ કરજ પાડી આ તમામ વિગતવાર માહિતી મૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના વેખક ગણુપ્રમાદભાઈ દેશાઈએ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામા અને ગુજરાત સમાચારમા પ્રસિદ્ધ કરેલ છે

મહાત્માજી આક્રીકાથી દેશમા આવ્યાને ડમ્તુજીનાની માથે દેશ સેવામા લાગી ગયા, બ્રિટીશ સામે ભારતની આઝાદીની લડત ઉપાડી તેમા અનેક મકદો ચલા, અનેક વખત કારાવાસ વેઠ્યા ભારતની ગરીબ પ્રજામા નડુ ચૈતન્ય પ્રગટાવ્યું આખા દેશને ઢઢાળીને વૈગટ જગાડ્યો બ્રિટીશ સત્તાને સમજતી રીધુ કે જ્યારે પ્રજાનો વૈરાગ્ય તરંગે છે ત્યારે કોઈ મહાસત્તા એને પહોચવાની નથી તેમજી જન ભર સત્ય અહિ માને પ્રેમનું પાતન કર્યું ગરીબો માટે રોજ રોટીની ચિતા કરી ઉચ નીચના ભેદ ભૂંચ્યા

ઝાળાતળી ચાલી આવતી હિંદુ ધર્મના દૂષણ
મમી આલડેટનું નિવાગણ કયું

એમનું જીવન એજ અમાજનો ઉપદેશ હતો એમના
ત્યાગી જીવન માટે ઐથોના ઐથો લખાયા છે આ વિશ્વ
વહનીય મહાપુરુષના જન્મથી લાગત ગૌરવવતુ મન્યુ છે
ગજ્યકારણમા અત્ય અહિ આ અને પ્રેમનો પ્રયોગ કરનાર
ગાંધીજી પ્રથમ છે, તેઓ જ્યારે સુવાનુ હોય ત્યારે સુ
શક્તા અને જ્યારે જગવાનુ હોય ત્યારે જગી શક્તા ત
અર્જુનની માફક લખવા ટાણે જન્ને હાથનો ઉપયોગ કરતા
આવા અનેક ગુણોથી તેઓ જગતની મહાન વિભૂતિ ગણાયા
૧૮૩૦ની જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે ભારતને આઝાદ
કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પુરી કરી બ્રિટીશ જેવી ઝાંખી
મલતનતરૂપી મહાઆગરનું અગસ્તના જેમ પાન કરી ‘ગાંધી
અગસ્ત સત્તા આગ’ કો પી ગયો’ ને ઈ.સ. ૧૯૪૭ના
ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે ભારતને સ્વતંત્ર બનાવ્યો

આમ મહાત્મા ગાંધીજી અમસ્ત માનવ જાતના
ડ્યુટી માટે જીવનભર ઝંઝુમ્યાને જનતાના પ્યારા બાપુ ને
ભારતના રાષ્ટ્રપિતા કહેવાયા

ગાંધીજી જેમ બાપૂ કહેવાયા તેમ કસ્તુરબા ગાંધી
બા કહેવાયા કસ્તુરબા ગાંધીએ પણ જીવનભર ગાંધીજીની
સાથે રહી દેશ સેવા કરી માચી માતાની ફરજ બજાવી છે

કસ્તુરબા ગાંધી અલગ અને આમ્ય અન્ધારના

ઉપાસક હતા. તેઓ ગાંધીજીની સેવામાં રચ્યા પચ્યાં રહેતા. તેઓ એક પતિ પરાયણ આર્થ સન્નારી હતાં. તેમનું ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૨મી તારીખે પુના ખાતે આવેલા આગા-ખાન મહેલમાં ગાંધીજીને અટકમાં રાખેલા ત્યારે અવસાન થયું. તેમના મૃત શરીરને તેજ મહેલના કંપાઉડમાં અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો અને તે જગ્યાએ એક સમાધી બનાવવામાં આવી છે.

ભારતને આઝાદી મળતાં દેશના ભાગલા પડ્યા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન નામે એકમાંથી બે દેશનું સર્જન થયું. આઝાદીને ફક્ત પાંચ મહિના થયા હતા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૪૮ની જાન્યુઆરી માસની ૩૦મી તારીખે દીલ્હી ખિરલા હાઉસમાં સાંજને વખતે ગાંધીજી પ્રાર્થના મંડપમાં જતા હતા તે વખતે નાથુરામ ગોડસે નામના એક હિન્દુ મહા સભાવાદી દક્ષિણી પ્રાદ્યેષ કોમવાદની ચેલણમાં દોરવાઈ ગાંધીજી ઉપર પીસ્તોલની ત્રણ ગોળીઓ છોડીને ગાંધીજીનું 'હે....રા....મ' કહેતાં ૭૯ વરસની ઉંમરે અવસાન થયું.

તેમના શરીરને જમના નદીને કાંઠે રાજઘાટ ઉપર સુખડના કાષ્ઠમાં અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે કેટલાક રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓએ સ્વશાન યાત્રામાં ભાગ લીધો.

ગાંધીજીના અસ્થિ ભરમ આખા જગતના તીર્થ સ્થાનોમાં પધરાવવામાં આવી. ગાંધીજીના મૃત્યુથી આખા દેશની જનતાના હૃદયમાં જળરજસ્ત આંચકો લાગ્યો. આખો

ભારત શોકમગ્ન બની ગયો ભાન્તની પીગતાલીસ કરોડ
જનતાએ તે દિવસે યથા શક્તિ દાન પૂન્ય અપવાસ ઇશ્વર
ભજન કરીને અજલિ આપી

ગાધીજીના જન્મસ્થાન પોરબદરમાં સૌરાષ્ટ્રના
ગાહ મોદાગર શ્રીમાન નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાએ પાંચ
લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૭૬ ફુટની ઉચાઈવાળું કીર્તિમંદીર
નામે લબ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તેમના વિશાળ પટાગણમાં
આરસ પાથરવામાં આવેલ છે ત્યાં સમાજ કલ્યાણની અનેક
પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે

મંદિરના મુખ્ય ખંડમાં મહાત્માજી અને કસ્તુરબા
ગાધીની પુગ કદની ઓઈલપેન્ટ છળીઓ મૂકવામાં આવી
છે. આ મંદિર અને ગાધીજીના જન્મસ્થાનને જોઈ લોકો
ધન્યતા અનુભવે છે જે ઓરડીમાં જન્મ થયો હતો તે
મકાન યથાવત બળવી ગળવામાં આવ્યું છે આ મકાન
રાષ્ટ્રને સુપ્રત કરવા માટે વહીવટી નિરાઠગણમાં ઘણો સમય
આપવો પડેલ કારણ કે તે મકાનમાં ગાધી કુટુંબના ૨૯
જેટલા મામ્ય ભાગીદાર હતા

આ સારૂ ગાધીજીના જન્મને મો વર્ષ પૂરા થતા
ભારતની જનતા ગાધી શતાબ્દિ ઉજવી રહી છે તેમની
વિચાર મંણી મુજબ અનેક કાર્યક્રમ યોજાયા છે ભારત
ત્રિવાય અમેરિકા જેવી મહાન સત્તાઓ પણ એમના દેશમાં
ગાધીજીની પ્રતિમા ઊભી કરી ગાધી શતાબ્દિ ઉજવીને
ગાધીજીના જીવનમાંથી અનેક પ્રકારની પ્રેરણા મેળવી
શકી છે

[૮]

ગાંધી કુળનું ખમીર

મહાત્મા ગાંધીને સંતાનમાં ચાર પુત્ર તેમાં સૌથી મોટા હરિલાલ ગાંધી તે પછી મણીલાલ ગાંધી તે પછી રામદાસ ગાંધી અને સૌથી નાના દેવદાસ ગાંધી.

ગાંધીજીના મોટા પુત્ર હરિલાલ ગાંધી માટે તે ખાસ લખવાપણું રહેતું નથી તેમનું જીવન ધોરણ ગાંધી કુળની પરંપરાથી જુદી જાતનું હતું એમણે. ગાંધીજીના આ દેશનો અનાદર કરી સ્વાર્થ વૃત્તિમાં લલચાઈને થોડા વખત માટે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારી અબદલા ગાંધી એવું નામ ધારણ કરેલું.

આ વખતે મુસલમાન જમાતને લારે ખુશીયો થયો અને મોટા ઢળઢળાથી આ પ્રસંગની ઉજવણી કરી હરિલાલ ગાંધીનું ધર્માન્તર કરાવ્યું આ ધર્માન્તરથી જેટલા મુસલમાનો રાજ થયા એટલો જ હિન્દુના હૃદયને આંચકો લાગ્યો ગાંધી કુટુંબના મોઢા ઉપર તે મેશ ઢળી ગઈ પણ મહાત્માજીના હૃદયમાં હરિલાલના ધર્માન્તરની કશી અસર થઈ ન હતી. એમણે નિખાલસ હૃદયથી જાહેરાત કરી કે

જગતના કોઈ ધર્મ પ્રત્યે મને લેદ લાવ નથી હું સર્વ
 ધર્મને અઠ સરખા માનું છું પરંતુ હગિલાલ એમના
 વિચિત્ર સ્વભાવથી કોઈ ધર્મને લાછન ન આપે તે ખામ
 જોવાનું રહે છે કારણ કે જે માણસ જન્મથી આજ દિવસ
 સુધી હિંદુ ધર્મના મસ્કાર નીચે રહ્યો છે તે માણસ
 ઈસ્લામ ધર્મનો ત્યાગ કરીને પાછો ક્યારે હિંદુ ધર્મમાં
 આવી જાય એ જોવાનું રહે તે માટે મુસલમાનોને બહુ હર્ષ
 કરવાનું કારણ નથી

થયું પણ એવું જ થોડા જ વખતમાં હરિલાલ
 ગાંધીએ વિચાર ફેરવ્યોને પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવી ગયા
 આમ તેમનું જીવન નાવ હાલકવોળ સ્થિતિમાં જ્યાં ત્યાં
 અથડાયા ક્યુ' ને તેમાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું તેમને કાતિલાલ,
 તથા રસિકલાલ, નામે દીકરા છે

ગાંધીજીના બીજા પુત્ર મણીલાલ ગાંધીએ આફ્રીકાની
 સ્વાતંત્ર લડતમાં સારા પ્રમાણનો ભાગ લીધો અને તેમણે
 ઘણા વરસ મહાત્મા સ્ટ્રોલ મ્ટ્રોય આશ્રમમાં સેવા આપી
 તેમનું જીવન નિર્દોષને સેવા ભાવી હતું દક્ષિણ આફ્રિકાના
 આદિવાસીઓના કેટલાક હક માટે તેમણે ઘણું ક્યુ' હતું
 તેમનું આફ્રીકામાં અવમાન થયું તેમને અંતે નામે
 દીકરા છે

ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર નમદાસ ગાંધીએ બહુ જ
 નાની ઉંમરથી સ્વાતંત્રની લડતમાં જ પસાવ્યું તેઓ ૧૪
 વરસની ઉંમરે જાનવામમાં ગયેલા આફ્રીકાથી ફેરવા

આવીને સેવા ગ્રામ આશ્રમની સેવા કરતા તેમનું જીવન
 ઘણું જ માત્વિક હતું હાલની કારગી મોંઘવારીમાં પોતાના
 કુટુંબનું પોષણ ૭૫ રૂપિયામાં કરતા તેમણે રચનાત્મક
 પ્રવર્તી દ્વારા સમાજની ખૂબ સેવા કરી છે તેમનું થોડા
 વખત પહેલાં તા. ૧૫-૪-૬૯નો રોજ સુંબઈ હોસ્પીટલમાં
 કમળાના રોગથી ૭૩ વરસની ઉંમરે અવસાન થયું તેમને
 સંતાનમાં બે પુત્રી અને એક પુત્ર છે તેમના પુત્રનું નામ
 કહાનદાસ છે

મહાત્માજીના સૌથી નાના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીજી
 મહાત્માજીની હૈયાતી મુઘી માથે ને સાથે રહી તન મનથી
 સેવા કરી એક સાચા અપૂતની ફરજ બજાવી ગાંધીજીનું
 મૃત્યુ થયા બાદ પોતે મદ્રાસમાં એમના અમલ રાજ ગોપાલા
 ચાર્યની સાનિધ્યમાં રહી અખબારનો ધંધો કરતા તે પણ
 ગુજરી ગયા છે તેમને રાજમોહન, રામચંદ્ર, અને ગોપાલ-
 ચંદ્ર, નામે ત્રીકરા છે

આમ ગાંધીજીના પુત્રોએ, એમની શક્તિની
 મર્યાદામાં રહી સમાજ સેવાનું કામ કર્યું છે.

ગાંધીજીના મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના ત્રીકરા
 શામળદાસ ગાંધીજી જીંદગીનું મહાન જોખમ ખેડી સોરઠની
 જનતાની અપૂર્વ સેવા કરી છે તેની છાપ સોરઠની જનતાના
 હૃદયમાંથી હું માય એમ નથી

તેઓ વ્યવસાયે તો સુંબઈમાં વંદેમાતરમ્ નામે
 અખબાર ચલાવતા પણ જ્યારે દેશને જરૂર પડી ત્યારે

કલમનો એક ખાજુ ઘા કરી કોશિયાની જેમ કુદી પડ્યા
 ગૈશ્યમાંથી ક્ષાત્રત્વ પ્રગટાવી કોઈ ચુદ્ધ વીરની માફક હાથમાં
 સમશેર ધારણ કરી મેદાને પડ્યા.

અખિલ ભારતનું કાળબું કપાણું ને જે ટુકડા થયા
 હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાન નામે જે સલ્તનત સરબાણી
 બ્રિટિશ જતાં જતાં રમત કરતી ગઈ પ્રજાનો અને દેશી
 રજવાડાનો છુટો દોર મૂકી દીધો કે સૌ સૌની ઇચ્છા પ્રમાણે
 ગમે તે સંઘમાં જોડાઈ શકે છે.

જૂનાગઢનો નવાબ મહોબતખાન દીવાન શાહ-
 નવાજ ભૂતાની દોરવણીથી કોમવાદના ખપરમાં હોમાઈ
 ગયો જૂનાગઢની ભૌગોલિક સ્થિતિ કે એંસી ટકા હિન્દુ
 વસ્તીનો કાંચ વિચાર કર્યા સિવાય પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ
 કર્યું ને સોરઠની જનતાને દુઃખના મહાસાગરમાં ડુબાડી
 દીધી. આ નિષ્કૃય ફેરવવા માટે દેશ નેતાઓએ તેમ જ
 કેટલાક રાજવીઓએ ખૂબ પ્રયાસ કરી જોયા પણ બધા
 નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેમનો દાણો પાણી આ ભૂમીમાંથી ખૂટી
 ગયો હતો જૂનાગઢનું અનુકરણ કરીને માણાવદર, ખાંટવા,
 સરદારગઢ, અને માંગરોળનાં ઈસ્લામ રાજ્ય પણ પાકિસ્તાન
 સાથે જોડાયાં સોરઠની જનતાને પાકિસ્તાનની નાગચૂડમાંથી
 છોડાવવા માટે શામળદાસ ગાંધીએ આરઝી હકુમત નામે
 પ્રજાની સરકાર ઉભી કરી જૂનાગઢ ઉપર જળરજસ્ત બળવો
 કર્યો.

શામળદાસ ગાંધીમાં વક્તવ્યની અજબ શક્તિ હતી.
 તેમની જૂસ્સાભરી વાણી સાંભળતા દીગલાં ધૂણવા માડતાં.

આખા દેશમાં જવાળા લભૂકી ને સૌરાષ્ટ્રની બહાદુર જનતા નવાળ સામે યુદ્ધ ખેલવા ધનગની ઉઠી. શામળદાસની હાકલે હજારોની સંખ્યામાં નવલોહીયા જુવાનો મા ભોમની રક્ષા કાળે લીલાંછમ જેવા માથાના બલિદાન દેવા આરઝી હકુમતમાં બેડાઈ ગયાને નવાળને પડકાર ફેંક્યો. પહેલે જ ધડાકે તા. ૩૦-૯-૪૭ના રોજ રાજકોટમાં આવેલ જૂનાગઢના આલીશાન બંગલાનો કબજો કરી ત્યાં કચેરીની સ્થાપના કરી.

સેના નાયક શ્રી રતુલાઈ અદાણીની આગેવાની નીચે કરેંગે યા મરેંગેના મુત્રો પોકરતી આરઝી હકુમતે આગે કુચ કરી. ભેસાણુ મહાલનું અમરાપર ગામ સર કચુ. ગાધકડા નવાગઢનો કબજો સંભાળી કુતીયાણાના અજયગઢ તરફ પ્રયાણ કચુ ને છત્રાવા ગામે કેમ્પ નાખ્યો. આસપાસના ગામે ગામથી હજારોની સંખ્યામાં જુવાનો રાતો રાત ભેળા થઈ ગયા.

આ વખતે જૂનાગઢ પાસે ૧૭૦ લાન્સર્સ, ૨૪૦ કવાયત દળ, ૧૦૭૧ પોલીસદળ હતું. તે સિવાય ધણકુલીયા સોઢાણા, વડાળા, ભડુલા; બારોચ, એકલેસ વિગેરે ગામોના હજારોની સંખ્યામાં જમદુત જેવા સંધી જુવાનોને હથિયાર બંધાવીને તૈયાર રાખ્યા હતા.

છત્રાવા ગામે આરઝી હકુમતના સૈનિકો ભેળા થયાને રાતોરાત કુતીયાણા ઉપર હલ્લો કર્યો સામેથી પણ પુરતી તૈયારી હતી. આસપાસના સંધી મુસલમાનોનું પાકીસ્તાન તરફ વલણ હતું એટલે બેરદાર સામનો કર્યો.

ખૂનખાર જ ગ ખેલાયો આ જ ગમા સોરઠના ખમીરતા
જવામદોંએ ધરતીનુ ધાવણુ ઊજળુ કરી બતાવ્યુ ને
નવાબની રોજને શીકશત આપી કુતીયાણા સર કરી ત્રિરગી
વાવળે ફરકાવ્યે

ત્યારબાદ માણુવદર, સરદારગઢ, બાટવા, માગગેળ
રાજ્યનો કબ્જે સલાળી લીધો ને માણુવદર અને માગ
રોળના દરબાર નાસડહીનને અડમા લઈ જેલમા પુગી
ફીધાને જૂનાગઢ ઉપર ક્રુચ કરી

આરઝી હકુમત જૂનાગઢ ઉપર આવી રહી છે એવા
ખબર નવાબ મહોબતખાનને થતા છડા છુટી ગયા તાપ
છરવાણો નહિ ભૂતાની બાજુ ઉધી નાખીને રાતો રાત
કુદુ બને રમાયો સાથે ૧૮૪૭ના અક્ટોબર માસની ૨૭
તાગીએ કેશોદથી વેમાનમા ખેત્રીને કરાચી લેળો થઈ ગયો
તેમને છેવટ સુધી મોરઠની ધરતીનુ મોહુ જેવા ન મળ્યુ
ને મેરા જૂનાગઢ મેરા જૂનાગઢ કરતા તા ૭-૧૧-૫૮ના
રોજ કરાચીમા મૃત્યુ પામ્યો

મરનગિન ગામગદામ ગાધીએ જૂનાગઢનો કબજે
સલાળી લાળો માણુસોના આનહોત્તાવ માથે ઉપડકોટના
કિંવાપર મરદાગ્રીના ક્રુત ત્રિરગી વા / લહેરાવ્યો,

ત્યારબાદ પ્રજાના અધિકારની રૂએ જનતાનો મત
લઈ જૂનાગઢને કાયમને માટે ભાગ્ય મધમા ભેડી દેવામા
આ પુ તેથી જે કડો વરમથી આવી આવતી વોકમાન્યતા
જે બાર બાળી અને તેગે મેપી તેમજ પાચનો વર્ષ પડેવા

મોણીઆની આઈ નાગખાંઈએ ઉચ્ચારેલ લવિષ્યવાણી એક
રીતે તો સાચી પડી કહેવાય :

સર્વંત યોગણી સતાણવે, સ્થીર કરીને સ્થાપું
માચી આઈ હરજોગની, જૂનાણે પાછો આપું.

શામળદાસ ગાંધી તો પ્રથમથી જ સાહિત્યનો
આત્મા એટલે જૂનાગઢનું સુકાન મંભાળતા સાહિત્ય પરિષદ
ખોલાવી. પચીસ હજાર માણસ એસી શકે એવો લઘ્ય
મંડપ ખાંધવામાં આવ્યો. દેશભરમાંથી કવિઓ, લેખકો,
સાહિત્યકારોએ મોટા-પ્રમાણમાં હાજરી આપી. સાક્ષરશ્રી
કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ત્રણ દિવસ સુધી
ભરચક કાર્યક્રમનો જનતાએ લાભ લીધો આ પરિષદમાં
વતનગરના સ્વ. મહારાજશ્રી દિગ્વિજયસિંહજીએ પણ
ત્રણેય દિવસ હાજરી આપી હતી.

જૂનાગઢ આરઝી હકુમતનો દેશભરમાં એવો પડયો
પડયો કે દેશી રજવાડાના હાંજ ગગડી ગયા તેમ જ
મનમાં અનેક એવેલ મનચુખાની ઈમારત લાંગી પડી તેથી
એકીકરણની યોજના ઘણીજ સરલ થઈ પડી ભારત ભરમાં
સૌથી પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થયું ને તમામ રજવાડાંએ
નીચું માથું રાખીને કણુલાત સ્વીકારી લીધી એટલે સૌરાષ્ટ્ર
સરકારની રચના કરવામાં આવી જૂનાગઢને સૌરાષ્ટ્ર
એકમમાં જોડી દેવામાં આવ્યું તેને જ શામળદાસ ગાંધીને
સૌરાષ્ટ્ર સરકારના મહેસુલ પ્રધાન તરીકે લેવામાં આવ્યા.

ત્યાર બાદ સુદત પુરી થતાં કરીને ચૂંટણી આવી

તે વખતે શામળદાસ ગાંધીને ડૉગ્રેસ સાથે મતભેદ થતા
 પોતે સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા તેમા શામળદાસ
 ગાંધીનો પરાજય થયો જેથી પોતે મુંબઈ ચાલ્યા ગયા
 ત્યાં તેમનું અવસાન થયું તેનો પરિવાર મુંબઈમા રહે છે

અંતમાં ગાંધી કુળ પગિચાને પુરો કરતા જે
 ધરતીમા ગાંધીજીનો જન્મ થયો એ ભૂમિની આપણા કવિ
 શ્રી ત્રિલોચન ગૌરીશંકર વ્યાસની કવિતામા વદના કરી
 વિરમું છું

અમિત મહિમા વતી માત વંદુ તને
 ભારતી જગત કલ્યાણુ જનની

મોહન મદારી

આ મોહન ગાધી, જમરા મદારી

રમ્યો રમત ન્યારી ન્યારી

ગાંધીડે કીધી, કોઈ એ એવી નો'તી ધારી — આ મોહન૦

ડીમ ડીમ ડીમ ડીમ ડાકે બજવી, કર લકાડયાં ધારી
જાદુગરનો ખેલ જોવાને, લાખો લેખટયાં નરનારી—આ૦

વાદીડે આવીને વશ કરી લીધાં, ફૂંકેથી ફણીધારી
દુનિયાભરના અપટીએ દીધા, એટુંને કડિયે ઉતારી—આ૦

સતેલ કષક તેં સાપ જગાડયા, માથે ટકોરા મારી
મેરા વિનાના તારી મેરલિયે, નાચી રચા નામાધારી—આ૦

પરા પૂરવના લઈ પરવાના, જોઈ'તા હાક બજાડી
છૂમંતર થઈ ગઈ સત્તાઓ, (નં) આખ બીડીને ઉધાડી—આ૦

બાચેય મેઘને બાધી લીધા આખી પ્રજાને ઉતારી
ગોપ ગોવાળનું ફૂલ ન ફરક્યું, ગાંધી બન્યો તું ગિરિધારી—આ૦

તારી રમતના અજબ તમાશા, જાણ રહી જગ સારી
પિંગળાશી કે પૂરેપૂરો એલિયો કોઈ અવતારી—આ૦

ગાંધી ખરો હતો વિજ્ઞાની

ગાંધી ખરો હતો વિજ્ઞાની.

સૌને એક જ સરખી વહેંચણ, નહીં લાભ કે હાની—ગાંધી

પામરથી પંડિતજન સુધી,

મજૂરથી ઠેક મહાજન સુધી,

જેની મુંદર આ ગ્યનામાં, નહીં રોજ અસમાની—ગાંધી

જેઠૂન, વણકર, મુથાર, મોચી,

લુદાગની પણ ચિંતા શેચી,

એક રંટીએ દિયે ઉકેલી અનેક વાતો નાની—ગાંધી

કાષ કરે નહીં કેની છર્પા,

સૌના ઘરમાં સરખી વર્ષા,

કેને નહીં જાત્રી કે થોડી, કાષ ન રાખે જાની—ગાંધી

સ્વદેશની વાપરથી વસ્ત્ર,

કેને નહિ મોંઘુ કે મરતુ;

લાચારી ખીજની કદિએ, હોય નહીં કગવાની—ગાંધી

અયોતિ ઘર ઘરમાં પ્રગટાડી,

એથી નવથી રફૂર્ણ આવી;

જીવન પોને જીવી અનાજનું, નથી વાત દહ જાની—ગાંધી

લક્ષ્મીની નિષિવને મેળવતા,

મળ જાગ મંત્રો ગાપન્યાં;

એ અમિદમાં ગાંધીજીએ નથી અફજના માની—ગાંધી

ય ત્રવાદન એવું રજકણ,
 માનવનું હોમાતું મળતાણ,
 અણુમોમના ઉત્પાદકને, કહું સદ્દારક સ્વામી—ગાધી
 આ વિજ્ઞાને વેર વધાર્યું
 માનવતાનું મૂલ ઘટાડ્યું,
 અનૌત્ત સાધનથી થાતી, નૌતિક ધ્યેયની હાતી—ગાધી
 આપ્યા છે અણમૂલ વિચારો,
 તેમાં સદનું શ્રેય સ્વકારો,
 સોમાવું જે હાથે કરીને, ત્યાં શુ હોય કેવાની—ગાધી
 ગળે નથી ઠીસરતી વાતો,
 ભારેલો અગ્ની ધુધરાતો,
 કું ધાર્યું છે નથી સમજતી, પિગન વાત પુગની—ગાધી

✽

સંત જન્મીઓ જે'દી

સરળય ચૂકીતી અખિવ વિશ્વમા
 ત્ર છે વા તે. તે દી
 ગાધી સંત જન્મીઓ જે'દી
 સન અદર ઉત્તર અકટોતર
 તારીખ બીજ ને પોતપોતર
 પ્રગટ્યો વિનર ઉગ્ગસ દરવા
 અવગરને બેદી—ગાધી

માના પુતલી પિતા કરમચંદ
 શાંતિ મોઢ વાણકનુ બંધન
 ઉચ નીચને જાત જાતના
 બે- જુ સાણા તેદી—ગાંધી

હીંસાની લટ્ટી ઉઠાગતી
 ધધણ ચદને પ્રભ સુળગતી
 શાસ્ત્રોય વિધિવત શણગારીતી
 વિશ્વ શાંતિની વેદી—ગાંધી

ખિટિશના મૂળમા ધણ બેઠો
 મુગટ છે પડવ ને હેઠો
 રાગ રંગ રહ્યો નહિ હતીએ
 મુસદ્દીએની મેંદી—ગાંધી

હિંદ પરાધીનતાના પાના
 તૂટયા સાહીવાદ સખાનાં
 ચાલીસ કેદી મુક્ત બની ગઈ
 તે યદ્ય બેઠો કેદી—ગાંધી

★

નવયુગનેા સંન્યાસી

ગાંધી નવયુગનેા સંન્યાસી
 કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયની કરી ન આધીપાછી—ગાંધી
 ભગવુ પે'રી અગે રાતું,
 કરી નહી વૈરાગની વાતું,
 ગયો નહી હૌ હાથ કમડળ કેદારે કે કાશી—ગાંધી

નહીં અગર ખાખને ઝોળી,
 લીધી નહીં માળા કે ઝોળી;
 નહીં મૂંડન કે દાદી રાખી, નહીં ધરમા વનવાસી—ગાંધી
 ખંભે ઉપવિત ધારણ કરીને,
 ગયો મહી મદિર હરિને,
 દીન દરિદ્રોની પૂનમાં વૈષ્ણવ બ્રહ્મ વિલાસી—ગાંધી
 પોતલડી ખાદીની દૂકી
 ગગન ગજવતી ભેરી ફૂંકી,
 શબ્દ સાંભળી પગમાં પડી ગઈ રાજ મુગટની રાશી—ગાંધી
 સમાનતાનો મંત્ર સુણાવ્યો,
 જીંચ નીચનો ભેદ વળાવ્યો,
 સાચ અહિંસા પ્રેમ ઉપાસક અપરિબ્રહ્મ અભ્યાસી—ગાંધી

ઘડવૈયો

ગાંધી નવયુગનો ઘડવૈયો,
 ઘાટ ઘડી મેદાને પડીઓ, લોખંડી લડવૈયો—ગાંધી
 એની સાથે કાટી ઉમટવાં,
 ગાડાતૂર ચપને ફૂંચ્યાં,
 હાલી ભૂતાવળ ભણે ભરખવા હાહાકાર મચીયો—ગાંધી
 દૂબળે ડોમે હાકલ દીધી,
 પહોંચી મજ પાતાળો વીંધી,
 કાપીનમાંથી નીકળ્યો રેન્ને દુનિયા લાંકી દૈયો—ગાંધી.

કાષ્ઠ્ય લીધું ઢેકુ ઢાળ્યું.
 કોષ્ઠ્ય લીધું છળ ને કાળ્યું.
 કોષ્ઠ્ય લીધી હાથ કાદાળી, કાષ્ઠ્યે પખાલી બૌયા-ગાધી
 કોષ્ઠ્ય જાખવા લાગ્ય કાંટે,
 કોષ્ઠ્ય માત ફેરવવા માટે,
 કોષ્ઠ્યે લીધી કતમ દોત ને કોષ્ઠ્યે લીધા વહીઓ ગાધી.
 કસળી પૂરે પૂરે કડીઓ,
 અને કોય ખીજ નહી વાડયા,
 કરતુરનાનો કય કારીગર, શેઠ કલાનો હૈયા-ગાધી
 ફેદી પડીઓ મહાસાગરમાં,
 જે જે કાર થયેા હિંદભરમાં,
 પાર નાવડી કરી ગયા તુ, જિંડ જળ તરવૈયા-ગાધી.

ગાંધીજી અને ભૌતિકવાદ

પ્રમજી બનો પુરપારથવાદી, થાવા હાને વાને
 શ્રીમતો પોતાની મિલકત, સહુની મિલકત માને,
 નિજનુ ગણીને નિજને માટે, ગરથ ન રાખે ગોવી,
 એમ કહ્યું છે, ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી
 સુખ તમે જો ભૌતિક નાનો, ને જીવન વણસાવે,
 તો આ ભૌતિક સુખ તણે, નહિ મનુષ્ય જમનનો દલાવે;
 અતરમાં ઉન્માદ વધે તો, ઉન્નાત કે અવરોધી,
 એમ કહ્યું છે, - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી

યત્ર દાવ છે મનુષ્ય માટે, મનુષ્ય વનને માટે નહિ,
 યત્રનત, જે મનુષ્ય જનતો, તે વાટે કે ધરે નહિ.
 એ જ પરાધાનતા માલીથી સ્વાધીનતા હો. ગાંધી
 એમ કહ્યું છે - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 મોટા મોટા ઉદ્યોગોથી પલટાવોને પાયા,
 એ બોલવોના કાષ્ટ મજૂરની, સળગાવો નહિ કાયા,
 સાદા ગણના ગાઠયા નવ રાખે, રાજકાજને રાધી,
 એમ કહ્યું છે - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 અરમાનેથી જીવન જીવવા, હિંમતને પ્રગટાવો,
 દેશ દાઝયા મરી કીટવા, કાયરતાને ફગાવો,
 મૃદાગ્રામા ચેતન રેડ્યું, અણુવડને ઉદ્દમોધા,
 એમ કહ્યું છે - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 હિંદ-નરાણી કારણ પુરતા, નહે મદદેશો એનો,
 સર્વદાળને સવ દેશના, જનજાતિ સર્વેનો,
 એ જ સદેશ પરાધાનતાથી થઈ પૂરી બૌદ્ધી,
 કાષ્ટ કહે નહિ ગાંધીજીને ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 બુદ્ધિવાદન ગાંધી વાતો. નવા ગળે બિતરતી,
 અર્થવાદની આસક્તિમાં, બ્રમણા રૂઢ કરતી,
 માધારશ્વ પદમતી જનતાની, દિતમર વાત સમાધા,
 કાષ્ટ કહે નહિ ગાંધીજીને, ભૌતિકવાદ વિરોધી
 સમય અને સમગ્ર અનુકૂળ, જીવન ઘડતર રાખો,
 પણ મુરઠેનીના માનતાતાનું, ગૌરવ ખોઈ ન નાખો,
 એજ જીવનનો સાર સદા છે, માટે રાખો નોંધી,
 એમ કહ્યું છે - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.

૨૨

વિશ્વવંદ્ય તપસ્વી

(ઢાળ : વાલા મારા પંચરે સિંધુને રમશાન શાપાણ ત્રણે રખડાં)

બાપુ તમે સાગરિયો મર્યાને રતનો લીધાં રે
લીધાં ને પાછા વેર્યા...રે...છ

બાપુ તમે ઝેરના પિયાલા ભરીભરી પીધા રે
ખીનને અમૃત વેચ્યા....રે....છ

બાપુ તમે સોતા બાણ શૈયાની પથારી રે
ઝાઝાયો માથે આભનો...રે....છ

બાપુ તમે પંડય ને ઢાંકવા પૂરતો પેરો રે
વેળાનો કટકો વાંભનો....રે...છ

બાપુ તમે કદી મધ કારાવાસ વેઠ્યા રે
મુગતી દેવા માતને.....રે.....છ

બાપુ તમે ધૂણીએ એવી તો કખાવી રે
જોયાં નહિ દિવસ રાતને...રે....

બાપુ એક કાભાંડી સત્તાનું બાંક ધુંક વાણ રે
પરજનનું ખીજું પાંખડું...રે....છ

બાપુ એનો સાંઢસો કરીને સપડાવ્યા રે
હલ્લુ નહિ એકેય પાંદડું...રે...છ

બાપુ તમે માતેલા સાંઢાવની સામે રે
જભા'તા ઝાંપે એકલા....રે....છ

બાપુ તમે આદ્યાર્થ નકારડા અપવાસો રે
કુંગર લાગ્યા ડોલવા...રે...છ

બાપુ તમે કાયમ પોઢી ગ્યા જમના કાઠે રે
ફૂલડાંઓ ખૂટ્યા ઝોકમાં...રે...છ

બાપુ તારી વાની તો ચડી ગઈ વરમાંડે રે
ચાંદાને સૂરજ લોકમાં....રે....છ

ગાંધીજીને સત કેવો કે પાકો વાણીઓ
ગાંધીજીને વેપારી કેવો કે વિદ્વાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને કેવો ભ્રામણ કે કેવો ભંગીયો
ગાંધીજીને કેવો દ્વિદુ કે મુસલમાન રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો મેં વાળતો જળજરૂ
ગાંધીજી તો વાંચતો વેદને કુરાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને કેવો કાયર કે કેવો શૂરવીર
ગાંધીજીને જોયો જગે ને બંધીવાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને માતા કેવો કે બાપુ બધવો
ગાંધીજીને કેવો મજૂર કે કિસાન રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો બળરાજને ઉબરે
ગાંધીજીને વાનખ કેવો કે વૈરાટ રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો સિંહાસન પર બેસતો
ગાંધીજીને સાધુ કેવો કે સમ્રાટ રે...ગાંધીજીને

ગાંધીજીને ઠેવો સોરઠ કે ઠેવો દિંદને
 ગાંધીજીને ઠેવો આ દુનિયાનો પ્રાણ ર...ગાંધીજીને
 ગાંધીજીને ઠેવો સુ એજ નથી મૂગત
 ગાંધીજીના પિરદમ આખુ ઘણાંડ રે....ગાંધીજીને

સુતરને તાંતણું

ઉપડયો લેવા રવરાજને સુતરને તાંતણ
 સુતરને તાંતણું તકાને તાગડ
 મહાત્મા ગાંધી મહાગજ રે....સુતરને
 ધુખગી ડમરો આજ થરા ધુંધળો
 જોગીડાની ઉનટી જમાન રે....સુતરને
 મૂકી જાટીને એણે મૂક્યા જગાડીયાં
 હૂકળી જીક્યા હોકાર રે....સુતરને
 સાગરયા ડોળો ડોળો જોભો જમ ઉખરે
 દૈતોનાં ખખડાવ્યા દાર રે....સુતરને
 દોઢો અવધુતને ત્યાં લાગ્યા સૌ ડાલવા
 દરો દિશાના દિગપાલ રે....સુતરને
 ગણી ગણાય નહીં માનવની મેહની
 જોગીડાનો જોલે જયકાર રે....સુતરને
 લીધી પ્રતિજ્ઞા લેવા રવરાજનો
 દો બરાણો હલ માર રે....સુતરને

સંત ગાંધી

(ગરબી)

એ તો તેત્રીસ કોડ તારનારો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો ભારત બ્રૂમીનો, રખવારો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો અણિયો જાગે અજરંગી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો સન્યાસદનો સંગી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો દાગે બરો જાવ દાંડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે મીઠાની મોકાણ માંડો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે ચીવરાનાં ઢીંગાં ધુણાવ્યાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે દેવેનાં દાર ઝિણડાવ્યાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે મગિરા માય માય ગીડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે આતમા માડી છે ગીડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તાવરા દેગમારી કાઢી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તોપને પાડા છે ટાઢી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે પારકા પોતાના ડીવાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તન મન ધન દરૂ ડીવાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે ભારત માટે બેખ લીધો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે રામનો આશરો લીધો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો ભારતીનો પૂત્ર પતોનો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો છગ્ગી નજરથી જોતો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે માતાને મુગતિ આપી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે જૂઠમની જંછર કાપી રે મહાત્મા સંત ગાંધી

★

જ્ઞાન જ્યોતિ

રસ્તો સહે આંખ ન આંજે

તીમિર દીધું અજસાવી

ગાંધીએ જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી

તેલ પ્રેમનું પૂરી કાઢીએ, જીવન વાટ ઝમોળી

મહા તપસ્યા કાંડી ટકોરે, કાળજી જિંદગી કાળી

જાગી ગયો વૈરાટ અપાટે, કાયરતાને ફગાવી—ગાંધી

એની જ્યોતિમાથી પ્રગટયા લાખ લાખો દીવા

ચારે તરફના અજવાળાથી પ્રિટિશ લાગો ખીવા

ટાઢી પડી ગઈ દિસ કે તોપે! જિહા સ્વ-મુખ આવી—ગાંધી

એ અજવાળે ખોવાયેલી લીધી વસ્તુ ગોતી

કોઈ પરોવે શખ છીપલાં કોઈ પરોવે મોતી

કોઈ કરે છે એકખીજના, સ્વાગત દાર પરોવી—ગાંધી

મજ્યાઈ જેતર

મજ્યાઈ જેતર જાળ વિનાનું બેળાય રે

મજ્યાઈ જેતર

કોણ વાંસોપે બેસે! નય રે

મજ્યાઈ જેતર

એક કહે કે ખીજે જાણે ખીજે આડા અવળ તાણે

ત્રીજને ભરોસે રેયા ચરી ચરી નયરે—મજ્યાઈ

કોઈ નહીં ત્યાં ઢીંકળો ગાળે, કોઈ નહિ ત્યાં પાણી વાળે
 ખળ ખળ વહેતી રાંદો માથે ગંગા હાલી જાય રે--મજબૂર
 તારી સામે તું દરશનમાં બરમાણો છે કાચ ભવનમાં
 પંથાને પડોશી તારી હાંસી કરતા જાય રે--મજબૂર
 બાંધો જલદી બંધને પાળા કાઢી નાખો મો નાં આળાં
 નીલીકુંજ ભોમાં પોતે એકલકું સુકાય રે--મજબૂર
 સંત ગયા છે જે સમજીવી સિદ્ધ સાધકે વાટકે બતાવી
 મારું જે સૌ મનથી માને(તો) બેડો પાર થાય રે--મજબૂર

ગાંધી તારો કોઈ નહિ સમોવડિયો

કાળની સામે જંગ ક્યાંમાં પગ પાછો નવ ભરિયો;
 તારો કોઈ નહિ સમવડિયો.
 હાડને ખોખે હાકલ દીધી, ખડ બધો ખળભળયો;
 ભૂપને ભૂપાત રાજભવનમાં, ચક્રાવે ચડિયો.—તારો
 હીમાલય પર્વત હદમાં, અધ ઢાંક્યો આચડિયો
 એટમ ખોંચની સામે ભિમો, બાપૂ લઇ એક અડિયો —તારો
 ચંડામર્ક છેલ્લે બતાવે, દૈત્યો તું ના ડરિયો;
 તીખી તાતી તેગ તોળી પણ વેણ ખીણું ન ઊંચાર્યો.—તારો
 ધરા ધ્રુજવતા પહાડ ડોલવતા, કરતા ડણકું ઢેહાર્યો;
 સાવજ સામે સજેકડાને, શૂર કરી રોકાર્યો.—તારો
 ખેતરડાને ખાઇ ગયાંતા, વીણી લીધી કથ કણીઓ
 એક જ ધાએ ઉડાડી મૂક્યાં, એવો તું ગોદણિયો.—તારો
 સાતી છાતીએ ગોળી ઝીલતા, દિલમાં તું નવ ડાંચ્યો;
 આઝાદી ભારતને આપી, સ્વર્ગ માહી સંચરિયો.—તારો

જ્ઞાન જ્યોતિ

રસ્તો સહે આખ ન આંજો

તીમિર દીધું અજસાવી

ગાંધીએ જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી

તેલ પ્રેમનું પૂરી કાડીએ, જીવન વાટ અમોળી

મહા તપસ્યા કાંડી ટકેરે, કાળજ ઊઠ્યા કાળી

નળી ગયો વૈરાટ અપાટે, કાયરતાને ફગાવી—ગાંધી

એની જ્યોતિર્માંથી પ્રગટ્યા લાખ લાખો દીવા

ચારે તરફના અજવાળાથી બ્રિટિશ લાગો ખીવા

ટાઠી પડી ગઈ હિસંક તોપે। જિહ્વા સન્મુખ આવી—ગાંધી

એ અંજવાળે ખોવાયેલી લીધી વસ્તુ ગોતી

કોઈ પરોવે શંખ છીપલાં કોઈ પરોવે મોતી

કોઈ કરે છે એકખીજનાં, સ્વાગત દ્વાર પરોવી—ગાંધી

મજ્યાઈં ખેતર

મજ્યાઈં ખેતર બાળ વિનાનું બેળાય રે

મજ્યાઈં ખેતર

કોણ વાસોપે વહેલો નય રે

મજ્યાઈં ખેતર

એક કહે કે ખીજે નાણે ખીજે આડા અવળું તાણે

ત્રીજાને બરોસે રેયા ચરી ચરી નયરે—મજ્યાઈં

કોઈ નહીં ત્યાં ઢીંકળો ગાળે, કોઈ નહિ ત્યાં પાણી વાળે
 ખળ ખળ બેઠેતી રહેા માથે ગગા હાલી જાય રે મજબૂર
 તારી સામે તું દરશનમાં ભરમાણો છે કાચ જીવનમાં
 પથાને પડોશી તારી હાસી કરતા જાય રે-મજબૂર
 બાધો જલદી બધને પાળા કાઢી નાખેા મો ના ઝાળાં
 નીલીકુજ બોમા પોતે એકલકું સુકાય રે-મજબૂર
 સત ગયા છે જે સમજાવી (સદ્ધ સાધકે વાટકે બતાવી
 મારે જે સૌ મનથી માને(તો) બેડો પાર ધાય રે-મજબૂર

ગાંધી તારે કોઈ નહિ સમોવડિયો

કાળની સામે જગ ક્યાંમાં પગ પાછો નવ ભરિયો,
 તારે કોઈ નહિ સમવાડિયો
 હાડને ખોખે હાકલ દીધી ખડ બધો ખળભાળિયો,
 ભૂપના ભૂપાત રાજજીવનમાં, ચકરાવે ચડિયો —તારે
 હીમાલય પવત હદમાં અધ ઢાક્યો આચડિયો
 એટમ બોમની સામે બિબો, બાપૂ લઇ એક ચડિયો —તારે
 ચડામકું છેલ્લે બતાવે દૈત્યો તું ના ડરિયો,
 તીખો તાતી તેગ તોળી પણ વેણ બીજી ન બિચારિયો —તારે
 ધરા ધ્રુજવતા પ્હાડ ડોલવતા કરતા ડણકું ઢેહારિયો,
 સાવજ સામે સળેકડાને, ચૂર કરી શેનારિયો —તારે
 ખેતરડાને ખાઇ ગયાં'તા, વીણી લીધી કણ કણિયો
 એક જ ધાએ ઉડાડી મૂક્યાં, એવો તું ગોદણિયો —તારે
 સાતી છાતીએ ગોળી ઝીલતાં, દિલમાં તું નવ ડાંચ્યો,
 આઝાદી ભારતને આપી સ્વર્ગ મહી સચરિયો —તારે

આવ્ય ફરીને ગાંધી

સ્વતંત્રતામાં સ્વછંદતાની અજબ વડી ગણ આધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

પાયેથી ડગમગવા લાગી અમુલ્ય ઇમારત આખી
જ્યારે તોતીંગ ઝાડ ઉખડ્યાં નજર પડે નહિ નાખી
વાયુના વટોળા વીર્યા ચોય દિશાએ સાંધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

ખોયણુ ઢાંગે ખાવા ધાયે માંડી ગોથા ખાવા
નાલડી નોધારી ચમને ચાગી છે પછડાતા
નિભયતાન નાંગણુ નાખી અપુ દેવા બાધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

હિંમત દારી ગયા મુકાની ધીરજ રે નહિ ધારી
ગત અંવારી પંથ અજાણ્યો માથે મેવ સવારી
એક ખાળિયે ત્યાં તે બીજી આવી પડે ઉતારી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

ક્યાં દેવાન રહે ધીંગડું ખાવા ફાટિયુ જેના
ક્યાં બીમીન પાજ આંધરી માજ મૂકી છે તેમાં
પીય શકે નહિ કોઈ સમંદર કોઈ શકે નહિ સાંધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

ગાંધી હત્યા

(હાળ બયો રે બના ગળા સતરે ગાંધીયદ)

મધ ર દરિયામા મુખ, નોધારી નાવડી ને
પગ્યોક કીતું પારવાણુરે
અપારીગ આધળા તે કોન ર લળાળ્યા બાપુ
કાણુ સાબળરો સાંની વાણુ રે—૧

ઉનાટે આયડતા ત્યારે રસ્તો તું આપના
સુમની જનીન સાચા સત રે
આટી રે ઉકેની અમન ટાકે પોગાડતો
એવા ઉમરો ને અનત રે—૨

હજી નાર હિદના બાપુ લાડ વડાવવાતા
ખવરાવી ખીવરાવી ખાસ રે
જેતાની વરસનો કંગી સરગે મીધાવતું
અવી અતરમા હતા અસ રે—૩

અહિસા ઉપાસક માપુ સત્યતા સાચક
દીતું કામાતુ જ વદાન ર
નાવિક સાચો હતો નોધારી નાવડીનો
ભારત ભુમિના હતા પ્રાણુ ર—૪

મોટા અન નાના એવી ભ્રમણાનો મુકીને
સમાનતા કીધી અક મારખા
ઉંચા અન નોચા અવા બે અળખાવયાતે
સતન પુનરી વીના પારખા—૫

બેખરે લીધો તે બાપુ ભારતને કારણે
 દેહ ભારત કાળે દીધો રે
 મરનાં મરતાં રે લાખો બાળને બચાવ્યા તે
 પછી સરખ પંચ લીધો રે-૬
 લીલા વિસ્તારી લીધી પ્રાચી કૌર પીપળે
 સામી છાતીએ જીલ્યું બાણ રે
 બિરલા ભવનમાં બાપુ ગોડસેની ગોળીએથી
 પોઢ્યો હિંદ માતા કેગ પ્રાણ રે

કરી અણુ સમજતા આ સમે પાછળ થકી પરતાવના
 વનરા તણા બની વાસડા આપો પે સળગી જાવના
 સળગ્યા પછી એ સામટી આગ ઓલાગે નહી
 જળધાર સમજતો રહ્યો હવે ઠારનાગે છે નહી
 આ મેળવી અણુ મૂલ મુડો ઘેર દુખડાંએ સહી
 થયા બાપકરમી ભેટકાને કાંચ પણ કિંમત નહી
 ખોવાય ગયો જો કામ દુગા ગોતી ફરી મળશે નહી
 લકુટી લઈ ગો ચારતો ગોવાળ હાજર છે નહી

- સમાપ્ત -